

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ТЕРНОПІЛЬСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ
УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ ВОЛОДИМИРА ГНАТЮКА**

Географічний факультет
кафедра географії та методики її навчання

Кваліфікаційна робота

**ТРАНСФОРМАЦІЯ АДМІНІСТРАТИВНО-ТЕРИТОРІАЛЬНОГО
УСТРОЮ ТЕРНОПІЛЬСЬКОЇ ОБЛАСТІ В КОНТЕКСТІ РЕФОРМИ
ДЕЦЕНТРАЛІЗАЦІЇ**

Спеціальність 106 Географія
Освітня програма «Географія»

Здобувача вашої освіти освітньо-
кваліфікаційного рівня «бакалавр»
Гвязда Діана Романівна

НАУКОВИЙ КЕРІВНИК:
кандидат географічних наук, доцент
Гарвишок Богдан Борисович

РЕЦЕНЗЕНТ:
Доктор географічних наук, професор
Кузишин Андрій Васильович

Тернопіль, 2026

Анотація

Гвязда Д.Р. ТРАНСФОРМАЦІЯ АДМІНІСТРАТИВНО-ТЕРИТОРІАЛЬНОГО УСТРОЮ ТЕРНОПІЛЬСЬКОЇ ОБЛАСТІ В КОНТЕКСТІ РЕФОРМИ ДЕЦЕНТРАЛІЗАЦІЇ. Рукопис. Кваліфікаційна робота на здобуття кваліфікації бакалавра за спеціальністю «Географія», Тернопільський національний педагогічний університет імені Володимира Гнатюка. Тернопіль, 2026. 71 с.

Розглянуто питання грошової оцінки земельних ділянок, особливості формування земельної ренти. Приділена значна увага сучасному стану ринку землі та особливостям його оцінки. Зокрема, акцентована увага на особливостях формування ринку землі на сучасному етапі, обґрунтовано вплив процесу купівлі-продажу землі як складової оцінки земельних ділянок та проаналізовано особливості ціноутворення на земельному ринку України. Серед прикладних аспектів оцінки земельних ділянок увага приділена географічним та регіональним відмінностям ринку землі, проблемам, що пов'язані з функціонуванням ринку землі в Україні та окресленню перспектив розвитку земельного ринку в умовах євроінтеграції.

Ключові слова: адміністративно-територіальний устрій, децентралізація, Тернопільська область, адміністративні одиниці.

SUMMARY

Hviazda D.R. TRANSFORMATION OF THE ADMINISTRATIVE-TERRITORIAL STRUCTURE OF TERNOPIL OBLAST IN THE CONTEXT OF THE DECENTRALIZATION REFORM. Manuscript. Qualification Thesis for the Bachelor's Degree in Geography. Volodymyr Hnatiuk Ternopil National Pedagogical University. Ternopil, 2026. 71 p.

The thesis examines the transformation of the administrative-territorial structure of Ternopil Oblast in the context of the decentralization reform in Ukraine. The study analyzes the theoretical foundations and legislative framework of administrative-territorial changes, as well as the main stages and outcomes of the decentralization process. Particular attention is paid to the formation of territorial communities, changes in the district structure, and the redistribution of powers between different levels of local government.

The research assesses the impact of administrative-territorial transformations on the functioning of territorial communities, the accessibility of public services, and the effectiveness of local governance. The spatial features of the new administrative structure of Ternopil Oblast are identified, and the main challenges and prospects for further development of local self-government in the region are outlined.

Keywords: administrative-territorial structure, decentralization, Ternopil Oblast, territorial communities, administrative units, local self-government.

Зміст

Вступ	4
Розділ 1. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ АДМІНІСТРАТИВНО-ТЕРИТОРІАЛЬНОГО УСТРОЮ	7
1.1. Сутність та значення адміністративно-територіального устрою держави	7
1.2. Теоретичні засади реформи децентралізації в Україні	15
1.3. Методичні підходи до аналізу трансформацій адміністративно- територіального устрою	20
Висновки до розділу 1	24
Розділ 2. ОСОБЛИВОСТІ ТРАНСФОРМАЦІЇ АДМІНІСТРАТИВНО- ТЕРИТОРІАЛЬНОГО УСТРОЮ ТЕРНОПІЛЬСЬКОЇ ОБЛАСТІ	26
2.1. Історико-географічні передумови формування адміністративно- територіального устрою Тернопільської області	26
2.2. Адміністративно-територіальна структура Тернопільської області до реформи децентралізації	34
2.3. Формування територіальних громад Тернопільської області	40
2.4. Реформування районного поділу Тернопільської області	45
Висновки до розділу 2	50
Розділ 3. СУЧАСНІ ПРОСТОРОВІ ТРАНСФОРМАЦІЇ ТА ПРОБЛЕМИ РОЗВИТКУ ТЕРИТОРІАЛЬНИХ ГРОМАД ТЕРНОПІЛЬСЬКОЇ ОБЛАСТІ	52
3.1. Вплив децентралізації на соціально-економічний розвиток громад Тернопільської області	52
3.2. Просторові зміни у системі надання адміністративних та соціальних послуг	55
3.3. Проблеми та виклики функціонування територіальних громад Тернопільської області	60
Висновки до розділу 3	65
Висновки	67
Список використаних джерел	70

Вступ

Актуальність теми дослідження. Однією з наймасштабніших трансформацій системи державного управління в Україні за період незалежності стала реформа децентралізації, реалізація якої передбачала суттєве оновлення адміністративно-територіального устрою та створення нової моделі місцевого самоврядування. Її основною метою стало формування спроможних територіальних громад, передача фінансових ресурсів і управлінських повноважень на місцевий рівень, підвищення ефективності використання територіального потенціалу та забезпечення доступності адміністративних і соціальних послуг для населення.

Особливого значення ці процеси набули для Тернопільської області, яка до початку реформи характеризувалася значною фрагментацією адміністративно-територіальної структури, високою часткою сільського населення, нерівномірністю соціально-економічного розвитку територій та наявністю значних демографічних проблем. У результаті проведених перетворень відбулося формування 55 територіальних громад, ліквідація 17 районів та утворення трьох укрупнених районів, що суттєво змінило систему територіального управління регіоном.

Водночас процес реформування адміністративно-територіального устрою супроводжується низкою викликів, пов'язаних із демографічним скороченням населення, міграційними процесами, нерівномірністю розвитку громад, кадровим дефіцитом та необхідністю модернізації соціальної й інженерної інфраструктури. В умовах воєнного стану особливої актуальності набуває оцінка ефективності проведених адміністративно-територіальних перетворень та їхнього впливу на розвиток територіальних громад. Саме це зумовлює актуальність обраної теми дослідження.

Теоретичною та методологічною основою дослідження стали праці українських учених у сфері територіальної організації суспільства, регіонального розвитку та місцевого самоврядування, зокрема

М. Дністрянського, Я. Жупанського, Л. Руденка, К. Мезенцева, К. Немця, Л. Немиць, І. Пилипенка, М. Барановського та інших науковців.

Мета роботи полягає у дослідженні особливостей трансформації адміністративно-територіального устрою Тернопільської області в умовах реформи децентралізації та оцінці її впливу на розвиток територіальних громад.

Для досягнення поставленої мети визначено такі завдання дослідження:

- розкрити сутність адміністративно-територіального устрою та його роль у територіальній організації держави;
- проаналізувати теоретичні засади та передумови проведення реформи децентралізації в Україні;
- охарактеризувати методичні підходи до оцінювання трансформацій адміністративно-територіального устрою;
- дослідити історичні передумови формування адміністративно-територіального устрою Тернопільської області;
- проаналізувати адміністративно-територіальну структуру області до початку реформи децентралізації;
- вивчити особливості формування територіальних громад Тернопільської області;
- оцінити результати реформування районного поділу області;
- визначити вплив децентралізації на соціально-економічний розвиток територіальних громад;
- дослідити зміни у системі надання адміністративних та соціальних послуг;
- виявити основні проблеми та виклики функціонування територіальних громад області.

Об'єктом дослідження є адміністративно-територіальний устрій Тернопільської області.

Предметом дослідження виступають процеси трансформації адміністративно-територіального устрою Тернопільської області в умовах

реформи децентралізації та їхній вплив на функціонування територіальних громад.

Методи дослідження. У роботі використано комплекс загальнонаукових та спеціальних методів дослідження. Для вивчення теоретичних аспектів проблеми застосовано методи аналізу та синтезу, системний підхід, узагальнення та порівняння. Для дослідження просторових особливостей адміністративно-територіальних перетворень використано порівняльно-територіальний, статистичний, картографічний та геоінформаційний методи. Під час оцінювання результатів реформи застосовано методи групування, типологізації, графічного аналізу та узагальнення статистичних показників.

Інформаційну базу дослідження становлять законодавчі та нормативно-правові акти України, матеріали Верховної Ради України, Кабінету Міністрів України, Міністерства розвитку громад та територій України, Державної служби статистики України, Головного управління статистики у Тернопільській області, Тернопільської обласної військової адміністрації, офіційні матеріали територіальних громад області, а також наукові публікації вітчизняних і зарубіжних дослідників.

Практичне значення одержаних результатів полягає у можливості використання проведеного аналізу для оцінки результатів реформи децентралізації на регіональному рівні, удосконалення механізмів управління територіальними громадами та обґрунтування напрямів подальшого розвитку адміністративно-територіальної системи Тернопільської області.

Структура роботи. Робота складається зі вступу, трьох розділів, висновків, списку використаних джерел та додатків. У першому розділі розглянуто теоретико-методичні засади дослідження адміністративно-територіального устрою та реформи децентралізації. Другий розділ присвячено аналізу особливостей трансформації адміністративно-територіального устрою Тернопільської області. У третьому розділі досліджено вплив децентралізації на розвиток територіальних громад області, зміни у системі надання послуг та сучасні проблеми функціонування громад.

Розділ 1

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ АДМІНІСТРАТИВНО-ТЕРИТОРІАЛЬНОГО УСТРОЮ

1.1. Поняття та функції адміністративно-територіального устрою

Адміністративно-територіальний устрій є базовою формою просторової організації держави, через яку територія країни поділяється на відповідні адміністративно-територіальні одиниці, у межах яких функціонують органи державної влади та місцевого самоврядування. У найзагальнішому розумінні це не лише поділ території на області, райони, громади чи населені пункти, а й спосіб просторового впорядкування управлінських, соціальних, економічних і комунікаційних зв'язків між центрами та периферією.

У географічному змісті адміністративно-територіальний устрій доцільно розглядати як одну з форм територіальної організації суспільства. Саме такий підхід простежується у працях М. С. Дністрянського, який аналізує адміністративно-територіальний устрій України крізь призму політико-географічних проблем його функціонування та можливостей оптимізації. Учений наголошує, що оптимізація адміністративно-територіального устрою має враховувати не лише формальні межі, а й соціальне тяжіння населених пунктів, напрями міграцій, конфігурацію транспортної мережі та позицію місцевого населення [6, с. 138–143]. Саме ці ознаки дають підстави трактувати адміністративно-територіальний устрій як просторову систему, що повинна відповідати реальним зв'язкам у межах території, а не лише адміністративній логіці державного управління.

Близьким до цього є підхід, представлений у колективній монографії «Адміністративно-територіальний устрій України. Історія. Сучасність. Перспективи», де адміністративно-територіальний устрій визначено як систему територіальної локалізації управлінських функцій держави, що реалізуються через державне, регіональне й місцеве управління, структури самоврядування

та закріплюються у відповідних законодавчих актах із розподілом повноважень [2, с. 71]. Такий підхід акцентує увагу на тому, що адміністративно-територіальний устрій має не лише просторовий, а й управлінсько-функціональний зміст: він визначає, де саме локалізуються владні повноваження, які території обслуговуються певними центрами та як організовується взаємодія між різними рівнями управління.

Важливим є також історико-просторовий підхід Я.В. Верменич. Дослідниця розглядає адміністративно-територіальний устрій як історично змінну систему поділу українських земель, що відображала різні політичні режими, моделі управління та принципи організації влади. У цьому контексті адміністративно-територіальний устрій не може трактуватися як раз і назавжди задана схема; навпаки, він постійно змінюється під впливом державотворчих, демографічних, економічних і безпекових чинників [5, с. 99–108]. Саме тому аналіз сучасної децентралізації доцільно поєднувати з історичним баченням формування адміністративної сітки України та її регіонів.

У монографії Інституту регіональних досліджень імені М. І. Долишнього НАН України адміністративно-територіальний устрій подано як чинник територіальної організації суспільства. Автори підкреслюють, що реформування адміністративно-територіального устрою означає корінні зміни в територіальній організації, системі та механізмах функціонування публічної влади, спрямовані на створення кращих умов для суспільного розвитку й узгодження індивідуальних, громадських і загальнодержавних інтересів [3, с. 7–8]. У цьому ж виданні наголошено, що сучасні системи адміністративно-територіального устрою формуються під впливом просторово-економічних та історичних чинників, а реформа має особливе значення для базового рівня управління, де вирішується більшість питань життєдіяльності населення.

Таким чином адміністративно-територіальний устрій доцільно визначати як історично сформовану й законодавчо закріплену систему просторового поділу території держави на адміністративно-територіальні одиниці, у межах яких організовується публічна влада, місцеве самоврядування, надання послуг

населенню та реалізація регіонального розвитку. Географічна сутність цього поняття полягає в тому, що адміністративні межі мають відповідати реальним просторовим зв'язкам: системі розселення, транспортній доступності, соціальному тяжінню населених пунктів, функціональній ролі центрів, історичній цілісності територій і ресурсному потенціалу громад.

У суспільно-географічних дослідженнях регіональний розвиток розглядається як процес трансформації територіальних систем, що супроводжується змінами в економічній структурі, демографічній ситуації, інфраструктурному забезпеченні та якості людського капіталу. Відповідно адміністративно-територіальний устрій виступає інституційною основою такого розвитку, оскільки саме в межах адміністративних одиниць реалізуються управлінські рішення, акумулюються фінансові ресурси та здійснюється стратегічне планування.

На думку В.С. Кравціва, адміністративно-територіальна організація держави повинна забезпечувати формування самодостатніх територіальних одиниць, здатних реалізовувати власний потенціал розвитку та ефективно виконувати функції місцевого самоврядування. Дослідник наголошує, що територіальна громада повинна володіти достатнім демографічним, фінансовим та інфраструктурним потенціалом для надання якісних послуг населенню, а її межі мають відповідати існуючим соціально-економічним зв'язкам [3, с. 16–21].

Важливим аспектом є те, що адміністративно-територіальний устрій формує просторовий каркас розвитку території. Через систему адміністративних центрів забезпечується концентрація управлінських функцій, закладів освіти, охорони здоров'я, культури та інших об'єктів соціальної інфраструктури. У результаті адміністративні центри стають вузлами територіальної організації суспільства та осередками тяжіння населення навколишніх територій.

Теоретичне підґрунтя такого підходу значною мірою базується на теорії центральних місць В. Крісталлера. У своїй класичній праці «Central Places in

Southern Germany» учений доводив, що населені пункти формують ієрархічну систему центрів обслуговування, які забезпечують населення товарами та послугами різного рівня складності [29, 63–79]. Незважаючи на те, що теорія була розроблена ще у першій половині ХХ ст., її положення активно використовуються при обґрунтуванні сучасних адміністративно-територіальних реформ у європейських країнах.

У контексті регіонального розвитку особливого значення набуває поняття територіальної згуртованості (*territorial cohesion*). У документах Європейського Союзу територіальна згуртованість трактується як здатність територій забезпечувати рівні можливості розвитку незалежно від географічного положення та віддаленості від економічних центрів [32, р. 20–28]. Відповідно адміністративно-територіальний устрій має сприяти зменшенню просторових диспропорцій та забезпечувати рівний доступ населення до базових послуг.

У працях І.З. Сторонянської наголошується, що одним із головних завдань сучасної децентралізації стало подолання надмірної фрагментації місцевого самоврядування, яка була характерною для України до 2014 року. Значна кількість малочисельних сільських рад не мала достатнього фінансового та кадрового потенціалу для виконання покладених на них функцій. Як наслідок, виникали суттєві диспропорції у розвитку територій та якості надання послуг населенню [18, с. 9–15].

Адміністративно-територіальний устрій безпосередньо впливає і на фінансові можливості територій. Після проведення реформи децентралізації територіальні громади отримали значно ширші бюджетні повноваження, зокрема право на зарахування частини податку на доходи фізичних осіб до місцевих бюджетів. Це створило передумови для посилення фінансової самостійності громад та підвищення ефективності використання місцевих ресурсів.

Водночас результати реформування виявили значну диференціацію між громадами. Найкращі показники демонструють громади, сформовані навколо міст обласного та районного значення, які мають розвинену економічну базу,

вигідне транспортне положення та високу концентрацію населення. Натомість периферійні території часто стикаються з проблемами депопуляції, старіння населення та обмеженості фінансових ресурсів.

Суспільно-географічний аналіз показує, що ефективність адміністративно-територіального устрою значною мірою залежить від транспортної доступності адміністративних центрів. Ще Дж. Фрідман у концепції полюсів зростання зазначав, що розвиток територій визначається взаємодією центрів та периферії, а відстань і транспортні витрати виступають важливими чинниками просторової диференціації розвитку [31, р. 41–48].

Для України ця проблема є особливо актуальною через значні відмінності між регіонами щодо густоти транспортної мережі, якості доріг та рівня урбанізації. Саме тому при формуванні територіальних громад одним із базових критеріїв стала можливість забезпечення доступності адміністративного центру протягом прийняттого часу для більшості населення.

Дослідження М. С. Дністрянського демонструють, що адміністративно-територіальна система повинна враховувати не лише економічні показники, але й історико-культурні особливості територій. Ігнорування традиційних соціальних зв'язків між населеними пунктами може призводити до зниження ефективності управління та виникнення локальних конфліктів інтересів [6, с. 141–142].

Особливої актуальності проблема оптимізації адміністративно-територіального устрою набуває в умовах сучасних демографічних трансформацій. Скорочення чисельності населення, урбанізаційні процеси та посилення міграційної мобільності призводять до зміни просторової структури розселення. У результаті частина територій втрачає людський потенціал, тоді як великі міста та їх приміські зони концентрують дедалі більшу частку населення й економічної активності.

У таких умовах адміністративно-територіальний устрій стає важливим інструментом забезпечення сталого розвитку територій. Через систему стратегічного планування, міжмуніципального співробітництва та регіональної

політики можливо мінімізувати негативні наслідки демографічного скорочення та підтримувати розвиток периферійних територій.

У науковій літературі поняття просторового управління (spatial governance) трактується як система механізмів координації розвитку територій, що враховує взаємодію економічних, соціальних, екологічних та управлінських процесів у межах конкретного простору. На думку А. Фалуді, просторове управління є процесом узгодження рішень різних суб'єктів розвитку території задля досягнення збалансованого використання ресурсів та підвищення якості життя населення [34, р. 7–15]. Відповідно ефективність територіального розвитку значною мірою залежить від того, наскільки система адміністративно-територіального устрою відповідає реальній просторовій організації суспільства.

Для суспільної географії одним із ключових положень є розуміння території не лише як площі, обмеженої адміністративними межами, а як складної соціально-економічної системи, що характеризується певною структурою населення, господарства, інфраструктури та комунікацій. Саме тому територіальне управління повинно враховувати особливості функціонування просторових систем різного рангу — від окремої громади до держави загалом.

Теоретичні засади просторового управління значною мірою базуються на концепції територіальної організації суспільства, розробленій у працях українських суспільних географів. Так, О. І. Шаблій зазначає, що територіальна організація суспільства являє собою просторове поєднання населення, господарства, соціальної сфери та управління, яке формується під впливом природних, економічних і суспільних чинників [26, с. 327–333]. У такому розумінні адміністративно-територіальний устрій є одним із ключових елементів територіальної організації, оскільки забезпечує функціонування системи управління у просторі.

Особливу увагу проблемі просторового виміру управління приділяє М. С. Дністрянський. Науковець наголошує, що адміністративно-територіальні межі

повинні максимально відповідати системі фактичних зв'язків між населеними пунктами, зокрема трудовим, освітнім, культурним та транспортним взаємодіям. У разі невідповідності адміністративних меж реальним просторовим процесам виникають труднощі в управлінні територіями та забезпеченні населення послугами [6, с. 140–142].

Важливе місце у дослідженнях просторового управління займає концепція функціональних територій. Згідно з підходами Організації економічного співробітництва та розвитку (OECD), ефективне управління повинно спиратися не лише на адміністративні межі, але й на функціональні зв'язки між територіями, які проявляються через щоденні міграції населення, економічну взаємодію, використання інфраструктури та ринок праці [36, р. 18–26].

Саме тому сучасні адміністративно-територіальні реформи в європейських країнах орієнтуються на формування територіальних одиниць, здатних функціонувати як цілісні просторові системи. У багатьох випадках межі нових адміністративних утворень визначаються не історичними чи політичними чинниками, а інтенсивністю соціально-економічних зв'язків між населеними пунктами.

В українських умовах необхідність переходу до просторово орієнтованої моделі управління особливо актуалізувалася в процесі децентралізації. До початку реформи значна кількість сільських рад характеризувалася надзвичайно малою чисельністю населення та обмеженими фінансовими ресурсами. Як наслідок, вони не могли забезпечувати належний рівень послуг і виступати повноцінними суб'єктами розвитку територій.

У працях В. С. Кравціва зазначається, що одним із головних завдань реформування адміністративно-територіального устрою стало створення спроможних громад, які могли б виконувати функції місцевого самоврядування на достатньому рівні та забезпечувати комплексний розвиток територій [3, с. 38–46]. Формування таких громад передбачало врахування просторових

параметрів території, зокрема відстаней до адміністративного центру, транспортної доступності та існуючих центрів тяжіння населення.

Одним із найбільш важливих критеріїв просторового управління є доступність соціальних послуг. У сучасній європейській практиці саме доступність виступає одним із ключових показників ефективності територіальної організації влади. За визначенням К. Геурса та Б. ван Вее, просторова доступність характеризує можливість населення досягати необхідних об'єктів і послуг за певний час та з прийнятними витратами [35, р. 128–130].

У межах адміністративно-територіального устрою показник доступності має особливе значення для організації мережі освітніх, медичних та адміністративних установ. Віддаленість населення від центрів надання послуг безпосередньо впливає на рівень соціальної інтеграції територій та якість життя населення.

Просторовий вимір управління територіями також пов'язаний із концепцією поліцентричного розвитку. У документах Європейської просторової перспективи розвитку (European Spatial Development Perspective) наголошується на необхідності формування мережі взаємопов'язаних центрів розвитку різного рівня, що дозволяє уникнути надмірної концентрації ресурсів у найбільших містах та забезпечити більш рівномірний розвиток територій [33, р. 19–23].

Для України цей підхід має особливе значення у зв'язку з істотними міжрегіональними диспропорціями. Значна концентрація населення, інвестицій та економічної активності у великих містах супроводжується скороченням людського потенціалу периферійних територій. Відповідно одним із завдань адміністративно-територіальної політики є підтримка розвитку середніх і малих центрів, які виконують функції обслуговування навколишніх територій.

У цьому контексті важливими є положення теорії центральних місць В. Крісталлера. Згідно з нею, система розселення формується як ієрархія центрів, кожен з яких забезпечує населення певним набором послуг. Чим вищий ранг

центру, тим більшу територію він обслуговує [29, р. 63–85]. Сучасні громади фактично відтворюють подібну модель, оскільки адміністративні центри концентрують управлінські функції, освітні установи, медичні заклади та об'єкти громадського обслуговування.

Суттєвим інструментом сучасного просторового управління є геоінформаційні системи (GIS). Використання GIS-технологій дозволяє здійснювати аналіз територіальної структури громад, оцінювати доступність послуг, моделювати транспортні потоки та визначати оптимальне розміщення інфраструктурних об'єктів. Як зазначають Rodrigue, Comtois та Slack, геоінформаційні технології стали невід'ємним елементом управління територіальними системами та просторового планування [37, р. 289–296].

В українських громадах застосування GIS-технологій поступово стає важливим елементом стратегічного планування розвитку територій. Вони використовуються для інвентаризації земельних ресурсів, аналізу інфраструктури, розроблення комплексних планів просторового розвитку та оцінювання інвестиційного потенціалу територій.

Окрему роль у просторовому управлінні відіграє стратегічне планування розвитку громад. Відповідно до сучасних підходів стратегія розвитку повинна враховувати особливості території, її ресурсний потенціал, демографічну ситуацію та просторові взаємозв'язки з сусідніми громадами. Саме такий підхід закладений у концепцію інтегрованого територіального розвитку, яка активно використовується в країнах Європейського Союзу [36, р. 34–41].

1.2. Теоретичні засади реформи децентралізації в Україні

Реформа децентралізації в Україні належить до наймасштабніших суспільно-політичних і просторово-управлінських трансформацій за весь період незалежності держави. Її реалізація була зумовлена необхідністю модернізації системи територіальної організації влади, підвищення ефективності місцевого

самоврядування та створення умов для збалансованого розвитку територій. У суспільно-географічному аспекті децентралізація розглядається як процес трансформації просторової організації влади, спрямований на передачу повноважень, ресурсів та відповідальності від центральних органів управління до місцевого рівня.

Необхідність проведення децентралізації була зумовлена сукупністю соціально-економічних, демографічних та управлінських проблем, які сформувалися в Україні впродовж тривалого періоду функціонування централізованої моделі державного управління.

Однією з головних передумов стала низька ефективність існуючої системи адміністративно-територіального устрою. За оцінками В. С. Кравціва та колективу Інституту регіональних досліджень НАН України, адміністративна мережа, що сформувалася ще в радянський період, перестала відповідати сучасним соціально-економічним умовам розвитку територій. Станом на початок реформи в Україні функціонувало понад 11 тис. місцевих рад, значна частина яких об'єднувала менше ніж 3 тис. жителів, що істотно обмежувало їхню фінансову спроможність та можливості забезпечення населення якісними послугами [3, с. 11–16].

У працях М. С. Дністрянського наголошується, що існуючий адміністративно-територіальний поділ характеризувався значною невідповідністю між межами адміністративних одиниць та реальними просторовими зв'язками населення. Значна частина районів і сільських рад втратила функціональну самодостатність, а адміністративні межі нерідко не відповідали сучасним міграційним, трудовим та соціальним потокам [6, с. 140–142].

Суттєвою передумовою стала також фінансова неспроможність значної кількості територіальних громад. Як зазначають І. З. Сторонянська та Л. Я. Беновська, до початку реформи понад 70 % місцевих бюджетів були дотаційними, а більшість громад не могла самостійно фінансувати розвиток

соціальної інфраструктури та утримання комунального господарства [18, с. 12–15].

Важливим чинником виступала й необхідність імплементації європейських принципів місцевого самоврядування. Ратифікація Україною Європейської хартії місцевого самоврядування ще у 1997 році заклала підґрунтя для майбутніх трансформацій системи управління територіями. Одним із базових принципів Хартії є принцип субсидіарності, згідно з яким управлінські рішення повинні прийматися на максимально наближеному до громадянина рівні влади.

З позицій суспільної географії реформа стала відповіддю на поглиблення просторових диспропорцій розвитку територій. Як зазначає О. І. Шаблій, надмірна концентрація ресурсів у великих містах супроводжувалася деградацією периферійних територій, що потребувало нових механізмів територіального розвитку та управління [26, с. 431–437].

Реформа децентралізації реалізовувалася поетапно та охоплювала декілька взаємопов'язаних напрямів трансформації територіальної організації влади.

Перший етап розпочався у 2014 році після схвалення Кабінетом Міністрів України Концепції реформування місцевого самоврядування та територіальної організації влади. Саме цей документ визначив стратегічні напрями змін та передбачав формування спроможних територіальних громад як базового рівня місцевого самоврядування.

Другий етап (2015–2019 рр.) пов'язаний із процесом добровільного об'єднання територіальних громад. Відповідно до Методики формування спроможних територіальних громад було започатковано створення нових адміністративних одиниць, здатних забезпечувати населення якісними послугами та формувати достатню фінансову базу розвитку.

За даними досліджень Інституту регіональних досліджень НАН України, саме на цьому етапі відбулося формування нового базового рівня

територіальної організації влади, що став основою подальшого реформування адміністративно-територіального устрою [3, с. 82–94].

Третій етап (2020 р.) став завершальним у процесі адміністративно-територіальної трансформації. Він передбачав затвердження нової мережі територіальних громад та укрупнення районного рівня. Якщо до реформи в Україні функціонувало 490 районів, то після її завершення їх кількість скоротилася до 136.

На думку І. З. Сторонянської, укрупнення районів стало логічним продовженням процесу формування спроможних громад і дозволило усунути дублювання управлінських функцій між районним та місцевим рівнями влади [18, с. 45–49].

Однією з особливостей української децентралізації стало формування комплексної нормативно-правової бази, що регламентувала процес реформування адміністративно-територіального устрою.

Фундаментом реформи стала Конституція України, яка визначає засади місцевого самоврядування та адміністративно-територіального устрою держави.

Важливим нормативним документом стала Концепція реформування місцевого самоврядування та територіальної організації влади в Україні, затверджена розпорядженням Кабінету Міністрів України від 1 квітня 2014 року №333-р. У документі було визначено необхідність створення спроможних територіальних громад, удосконалення системи управління територіями та забезпечення фінансової самостійності місцевого самоврядування.

Подальший розвиток реформи забезпечили:

- Закон України «Про добровільне об'єднання територіальних громад» (2015 р.);
- Закон України «Про співробітництво територіальних громад» (2014 р.);
- Закон України «Про засади державної регіональної політики» (2015 р.);

- зміни до Бюджетного та Податкового кодексів України;
- Постанова Верховної Ради України №807-ІХ від 17 липня 2020 року «Про утворення та ліквідацію районів».

На думку М. Дністрянського, законодавче забезпечення реформи стало важливим інструментом адаптації адміністративно-територіального устрою до сучасних просторових реалій та створення нової моделі взаємодії між державою і територіальними громадами [6, с. 142–143].

Важливим теоретичним підґрунтям української децентралізації став досвід європейських держав, які впродовж другої половини ХХ – початку ХХІ ст. здійснили масштабні реформи територіальної організації влади.

Одним із найбільш показових прикладів є Польща. Адміністративна реформа 1999 року передбачала формування трирівневої системи територіального управління: воєводство – повіт – гміна. За оцінкою П. Свяніка та Б. Долницького, саме посилення ролі гмін стало одним із ключових чинників економічного зростання польських регіонів [30, р. 31–35].

У Франції важливим напрямом реформ стало розширення міжмуніципального співробітництва. Значна частина управлінських функцій виконується міжкомунальними об'єднаннями, що дозволяє ефективніше використовувати ресурси та координувати розвиток територій.

Німецька модель базується на принципі субсидіарності та високому рівні фінансової автономії громад. За словами Б. Блома та Г. Вольмана, місцеве самоврядування розглядається як самостійний рівень публічної влади, який володіє широкими повноваженнями у сфері планування розвитку територій [38, р. 52–58].

Для суспільно-географічних досліджень особливо важливим є досвід країн Центрально-Східної Європи, де територіальні реформи супроводжувалися переходом від централізованих моделей управління до системи багаторівневого врядування. Як зазначає В. С. Кравців, саме польська модель децентралізації стала одним із головних орієнтирів для реформування адміністративно-територіального устрою України [3, с. 59–65].

Таким чином, реформа децентралізації в Україні стала закономірною відповіддю на кризу централізованої системи управління територіями та необхідність модернізації адміністративно-територіального устрою держави. Її теоретичне підґрунтя сформувалося під впливом української суспільно-географічної науки, концепцій територіального розвитку та європейського досвіду організації місцевого самоврядування. Реалізація реформи створила передумови для формування спроможних територіальних громад, підвищення ефективності управління територіями та зміцнення фінансової основи місцевого розвитку.

1.3. Методичні підходи до аналізу трансформацій адміністративно-територіального устрою

Методичні підходи до аналізу трансформацій адміністративно-територіального устрою мають поєднувати просторовий, статистичний, управлінський та порівняльний аналіз. Це зумовлено тим, що адміністративно-територіальні зміни не обмежуються лише формальною зміною меж районів чи громад. Вони охоплюють перерозподіл управлінських функцій, зміну центрів тяжіння населення, трансформацію мережі послуг, бюджетної бази, транспортної доступності та просторової організації розвитку територій.

У суспільно-географічному підході адміністративно-територіальний устрій розглядається як елемент територіальної організації суспільства. О.І. Шаблій наголошує, що територіальна організація суспільства охоплює просторове поєднання населення, господарства, соціальної сфери, інфраструктури та управління, які функціонують у межах певної території [26, с. 327–333]. Відповідно методика аналізу адміністративно-територіальних трансформацій повинна враховувати не лише юридичний факт утворення громад чи районів, а й реальні просторові зв'язки між населеними пунктами.

Важливе значення має підхід М. С. Дністрянського, який розглядає адміністративно-територіальний устрій крізь призму політико-географічної відповідності між адміністративними межами, системою розселення, транспортною доступністю та соціально-економічними зв'язками територій [6, с. 138–143]. Звідси випливає, що оцінювання трансформацій має спиратися на аналіз конфігурації нових громад і районів, їхніх центрів, периферійних зон, а також ступеня відповідності нових меж реальним просторовим процесам.

Першим важливим методичним напрямом є геопросторовий аналіз територіальних змін. Він передбачає порівняння адміністративно-територіальної структури до і після реформи децентралізації. Для цього доцільно використовувати картографічний метод, GIS-аналіз, метод просторового накладання меж, аналіз відстаней і транспортної доступності. На практиці це означає зіставлення старої районної сітки, мережі сільських, селищних і міських рад із сучасною системою територіальних громад та укрупнених районів.

Для Тернопільської області такий підхід дозволяє простежити перехід від попередньої моделі адміністративного поділу, що включала значну кількість районів і місцевих рад, до сучасної структури, представленої трьома укрупненими районами — Тернопільським, Кременецьким і Чортківським — та мережею територіальних громад. Геопросторовий аналіз дає змогу визначити, які території отримали кращу доступність до адміністративних центрів, а які, навпаки, опинилися у відносно периферійному положенні.

У працях В. С. Кравціва та колективу Інституту регіональних досліджень імені М. І. Долишнього НАН України підкреслено, що реформування адміністративно-територіального устрою має спиратися на принцип просторової доцільності, тобто відповідності меж громад реальним соціально-економічним зв'язкам, транспортній доступності та можливостям забезпечення послуг [3, с. 38–46]. Тому під час аналізу доцільно враховувати не лише площу громад, а й конфігурацію території, відстань від периферійних населених

пунктів до центру громади, стан дорожньої мережі, наявність транспортного сполучення та просторову компактність.

Другим напрямом є методи оцінювання спроможності територіальних громад. Спроможність громади розглядається як її здатність забезпечувати належний рівень управління, фінансування, надання послуг і розвитку території. Відповідно до Методики формування спроможних територіальних громад, основними критеріями є чисельність населення, наявність адміністративного центру, доступність послуг, інфраструктурне забезпечення, кадровий потенціал і фінансова основа місцевого самоврядування.

У дослідженнях І. З. Сторонянської, Л. Я. Беневської та Х. О. Патицької наголошено, що фінансова спроможність громад є одним із ключових індикаторів успішності децентралізації, оскільки саме вона визначає можливості громади утримувати соціальну інфраструктуру, реалізовувати проекти розвитку та забезпечувати якісні послуги населенню [18, с. 12–25]. Для бакалаврського дослідження доцільно використати такі показники: доходи бюджету громади на одну особу, частка власних доходів, рівень дотаційності, обсяг капітальних видатків, надходження місцевих податків і зборів.

Окремо варто застосовувати демографічні показники: чисельність населення громади, динаміку чисельності населення, щільність населення, частку міського й сільського населення, вікову структуру, міграційні тенденції. Для Тернопільської області це особливо важливо, оскільки значна частина громад функціонує в умовах депопуляції, старіння населення та міграційного відтоку. Такі процеси безпосередньо впливають на кадровий потенціал громад, наповнення місцевих бюджетів і навантаження на соціальну інфраструктуру.

Третім напрямом є аналіз показників ефективності адміністративно-територіальних перетворень. Ефективність реформи не можна оцінювати лише за кількістю утворених громад або скороченням кількості районів. Вона має визначатися тим, наскільки нова територіальна організація сприяє покращенню доступу населення до послуг, зростанню фінансової самостійності громад, підвищенню якості управління та зменшенню просторових диспропорцій.

До основних показників ефективності доцільно віднести: зміну бюджетної спроможності громад; доступність адміністративних, освітніх і медичних послуг; рівень розвитку інфраструктури; активність громад у залученні інвестицій і грантових ресурсів; участь у міжмуніципальному співробітництві; наявність стратегій розвитку; спроможність реалізовувати проекти місцевого розвитку. Такий підхід відповідає положенням Кравціва та співавторів, які наголошують, що реформа адміністративно-територіального устрою повинна створювати передумови не лише для управлінського укрупнення, а й для реального розвитку територій [3, с. 82–94].

Для комплексного аналізу доцільно використовувати порівняльний метод. Він дозволяє зіставити громади Тернопільської області за рівнем фінансової, демографічної та інфраструктурної спроможності. Наприклад, міські громади з потужнішими центрами — Тернопільська, Чортківська, Кременецька, Бережанська, Збаразька — доцільно порівнювати з меншими селищними й сільськими громадами, які мають слабшу економічну базу та більшу залежність від бюджетних трансфертів.

Також доцільним є типологічний метод. За його допомогою громади можна згрупувати за рівнем спроможності: високий, середній, нижчий від середнього та проблемний. Критеріями такої типології можуть бути чисельність населення, бюджетні доходи на одну особу, транспортна доступність центру громади, наявність закладів освіти, охорони здоров'я, адміністративних послуг та економічної активності. Така типологія дозволяє не лише описати сучасний стан громад, а й визначити просторові закономірності їхнього розвитку.

Важливим є застосування історико-порівняльного методу. Він дає змогу простежити, як змінювалася адміністративно-територіальна структура Тернопільської області в різні періоди, зокрема до початку реформи, у період добровільного об'єднання громад та після затвердження нового районного поділу у 2020 році. Це дозволяє показати не лише результат реформи, а й сам процес трансформації територіальної організації області.

Отже, методика аналізу трансформацій адміністративно-територіального устрою повинна бути комплексною. Вона має поєднувати геопросторовий аналіз, статистичне оцінювання, порівняльний і типологічний підходи, а також аналіз спроможності територіальних громад. Для дослідження Тернопільської області найбільш доцільним є поєднання картографічного аналізу змін адміністративних меж, оцінки фінансово-демографічної спроможності громад та визначення просторових диспропорцій у доступі до послуг. Саме такий підхід дає можливість об'єктивно оцінити результати децентралізації та визначити напрями подальшого вдосконалення територіальної організації області.

Висновки до розділу 1

У результаті проведеного теоретико-методологічного дослідження встановлено, що адміністративно-територіальний устрій є важливою складовою територіальної організації держави, яка забезпечує просторову основу функціонування органів державної влади та місцевого самоврядування. Визначено, що адміністративно-територіальний устрій слід розглядати не лише як систему адміністративних одиниць, а як складний механізм організації суспільного простору, що впливає на соціально-економічний розвиток територій, доступність послуг та ефективність управління.

На основі аналізу праць українських учених, зокрема М. Дністрянського, О. Шаблія, В. Кравціва та І. Сторонянської, з'ясовано, що сучасні підходи до реформування територіальної організації влади ґрунтуються на принципах просторової доцільності, субсидіарності, фінансової спроможності та забезпечення рівного доступу населення до адміністративних і соціальних послуг.

Встановлено, що реформа децентралізації стала закономірним етапом модернізації системи управління в Україні та була спрямована на формування

спроможних територіальних громад і вдосконалення районного рівня управління. Важливу роль у її реалізації відіграли європейські підходи до територіальної організації влади та багаторівневого врядування.

Обґрунтовано доцільність використання геопросторового, статистичного, порівняльного та типологічного методів для оцінювання трансформацій адміністративно-територіального устрою. Саме ці методичні підходи становлять основу подальшого аналізу особливостей реформування адміністративно-територіальної структури Тернопільської області та оцінки наслідків децентралізації на регіональному рівні.

Розділ 2

ОСОБЛИВОСТІ ТРАНСФОРМАЦІЇ АДМІНІСТРАТИВНО-ТЕРИТОРІАЛЬНОГО УСТРОЮ ТЕРНОПІЛЬСЬКОЇ ОБЛАСТІ

2.1. Історико-географічні передумови формування адміністративно-територіального устрою Тернопільської області

Сучасний адміністративно-територіальний устрій Тернопільської області сформувався під впливом тривалих історичних, політичних, соціально-економічних та демографічних процесів. Територія сучасної області в різні історичні періоди входила до складу різних державних утворень, що зумовило складність її адміністративної організації та багат шаровість системи територіального управління. Саме історичні особливості заселення, формування мережі міст і містечок, розвиток транспортних шляхів та трансформація адміністративних меж стали основою сучасної територіальної структури області.

Перші передумови формування сучасної територіальної організації Тернопільщини пов'язані з розвитком історичних земель Галичини та Волині. Північна частина сучасної області традиційно належала до історико-географічного регіону Волині, тоді як центральні та південні райони формувалися в межах Східної Галичини. Така історична диференціація суттєво вплинула на особливості розселення населення, розвиток міст та формування адміністративних центрів.

У XIV ст. територія краю увійшла до складу Королівства Польського. Саме в цей період почала формуватися мережа міст, які згодом стали важливими адміністративними осередками. Особливу роль відігравали Тербовля, Кременець, Збараж, Бережани та Чортків. Вони виконували оборонні, торговельні та управлінські функції, виступаючи центрами навколишніх територій.

Після першого поділу Речі Посполитої у 1772 році більша частина сучасної Тернопільської області увійшла до складу Австрійської монархії. Віденська адміністрація здійснила низку реформ територіального управління, спрямованих на посилення централізації влади. Було створено систему циркулів і повітів, які стали основою подальшого адміністративного поділу регіону. У цей період посилилися функції Тернополя як адміністративного центру, а також зросло значення Бережан, Чорткова та Кременця.

Таблиця 2.1.

Основні етапи формування адміністративно-територіального устрою Тернопільської області

Період	Державна належність	Особливості адміністративного устрою
XIV–XVIII ст.	Королівство Польське, Річ Посполита	Формування староств, розвиток міст-фортець Тереховля, Кременець, Збараж
1772–1918 рр.	Австрійська (Австро-Угорська) монархія	Запровадження циркулів і повітів, посилення ролі Тернополя
1919–1939 рр.	Польська Республіка	Функціонування Тернопільського воєводства та повітів
1939–1991 рр.	УРСР	Утворення Тернопільської області, розвиток районної системи управління
1991–2014 рр.	Незалежна Україна	Збереження 17 районів та мережі місцевих рад
2015–2020 рр.	Україна	Формування територіальних громад у процесі децентралізації
з 2020 р.	Україна	Перехід до системи 3 районів та 55 територіальних громад

Джерело: складено за матеріалами Верменич Я.В. (2014), Кравців В.С. та ін. (2016).

У XIX столітті територія сучасної області характеризувалася відносно густою мережею містечок, що було пов'язано із вигідним економіко-географічним положенням між Львовом, Поділлям та Волиню. Розвиток залізничного транспорту сприяв зміцненню позицій Тернополя як

регіонального центру. Саме тоді сформувалися основні напрями транспортних комунікацій, які значною мірою визначають просторову структуру області й сьогодні.

Після завершення Першої світової війни територія регіону опинилася у складі Другої Речі Посполитої. У міжвоєнний період функціонувало Тернопільське воєводство, адміністративним центром якого був Тернопіль. Воєводство охоплювало значну частину сучасної області та характеризувалося високою роллю повітових центрів, серед яких виділялися Бережани, Бучач, Заліщики, Збараж, Кременець, Підгайці, Теремовля, Чортків та інші міста.

Кардинальні зміни відбулися після 1939 року, коли західноукраїнські землі були включені до складу Української РСР. Саме тоді було започатковано формування сучасної системи адміністративно-територіального устрою області. 4 грудня 1939 року утворено Тернопільську область, до складу якої увійшли території колишнього Тернопільського воєводства.

Площа області становить 13,8 тис. км², що відповідає близько 2,3 % території України. За площею область належить до найменших в Україні, однак характеризується високою щільністю сільського розселення та значною кількістю населених пунктів.

У радянський період адміністративно-територіальний устрій Тернопільської області неодноразово змінювався. У перші післявоєнні десятиліття кількість районів була значно більшою, ніж нині. У 1940-х роках функціонувало понад 30 адміністративних районів, що відповідало тодішнім принципам територіального управління та системі розселення.

У ході адміністративних реформ 1950–1960-х років відбулося укрупнення районів. Значна частина дрібних адміністративних одиниць була ліквідована, а їхні території приєднані до сусідніх районів. Такий підхід був спрямований на підвищення ефективності управління та скорочення витрат на утримання адміністративного апарату.

Станом на початок незалежності України Тернопільська область включала 17 адміністративних районів (Бережанський, Борщівський,

Бучацький, Гусятинський, Заліщицький, Збаразький, Зборівський, Козівський, Кременецький, Лановецький, Монастириський, Підволочиський, Підгаєцький, Тербовлянський, Тернопільський, Чортківський, Шумський). Ця структура залишалася практично незмінною впродовж майже трьох десятиліть після здобуття незалежності.

Особливістю області була значна кількість місцевих рад. До початку реформи децентралізації функціонувало понад 600 сільських, селищних і міських рад, більшість із яких характеризувалася незначною чисельністю населення та обмеженими фінансовими ресурсами.

На думку В. Кравціва та співробітників Інституту регіональних досліджень НАН України, саме надмірна фрагментація адміністративно-територіальної структури стала однією з головних причин необхідності проведення реформи децентралізації (Кравців та ін., 2016, с. 94–101).

Після початку децентралізації у 2015 році в області розпочався процес формування об'єднаних територіальних громад. Тернопільщина стала одним із лідерів реформи в Україні. Уже на початковому етапі було створено низку громад, які стали прикладами успішної реалізації реформи.

Таблиця 2.2.

Трансформація адміністративно-територіального устрою Тернопільської області внаслідок реформи децентралізації*

Показник	До реформи (2014 р.)	Після реформи (2020 р.)
Кількість районів	17	3
Міста обласного значення	4	4
Сільські, селищні та міські ради	понад 600	ліквідовані
Територіальні громади	відсутні	55
Районні державні адміністрації	17	3
Базовий рівень управління	місцеві ради	територіальні громади

*Джерело: Міністерство розвитку громад та територій України, 2021.

Завершальний етап трансформації відбувся у 2020 році. Відповідно до Постанови Верховної Ради України №807-ІХ в області було ліквідовано 17 районів і сформовано три нові укрупнені райони:

- Тернопільський;
- Кременецький;
- Чортківський.

Тернопільський район став найбільшим за площею та чисельністю населення. До його складу увійшли громади центральної частини області. Кременецький район охопив північні території, історично пов'язані з Волинню. Чортківський район об'єднав громади південної частини області.

Станом на сьогодні адміністративно-територіальний устрій області включає 55 територіальних громад, які виступають базовими одиницями місцевого самоврядування.

Особливістю адміністративно-територіального розвитку Тернопільщини є важлива роль районних центрів у формуванні просторової структури області. Більшість сучасних центрів громад і колишніх районних центрів мають тривалу історію розвитку та сформовані функції територіального обслуговування.

Безумовним ядром регіональної системи розселення виступає місто Тернопіль. Станом на 2025 рік чисельність населення міста перевищує 220 тис. осіб, що становить понад п'яту частину населення області. Тернопіль концентрує основні адміністративні, освітні, медичні, культурні та економічні функції регіону.

Таблиця 2.3.

**Трансформація функціонального статусу адміністративних центрів
Тернопільської області в умовах реформи децентралізації***

Населений пункт	Статус до 2020 р.	Статус після 2020 р.	Сучасні функції в системі територіальної організації області
Тернопіль	обласний центр, центр	обласний центр, центр	головний адміністративний, освітній, медичний, економічний та

	Тернопільського району	Тернопільського району	транспортний центр області
Кременець	районний центр	центр Кременецького району та громади	міжрайонний центр північної частини області, освітній і туристичний вузол
Чортків	районний центр	центр Чортківського району та громади	міжрайонний центр південної частини області, транспортно-логістичний та сервісний вузол
Бережани	районний центр	центр громади	локальний центр західної частини області, осередок освіти та культури
Бучач	районний центр	центр громади	центр обслуговування південно-західної частини області
Борщів	районний центр	центр громади	адміністративний і сервісний центр південного Придністров'я
Заліщики	районний центр	центр громади	туристично-рекреаційний центр Дністровського регіону
Збараж	районний центр	центр громади	локальний центр північно-східної частини області
Зборів	районний центр	центр громади	центр соціального та адміністративного обслуговування західної частини Тернопільського району
Теребовля	районний центр	центр громади	транспортний та сервісний центр центральної частини області
Шумськ	районний центр	центр громади	локальний центр північної периферії області
Ланівці	районний центр	центр громади	центр обслуговування східної частини Кременецького району
Підгайці	районний центр	центр громади	локальний адміністративний центр історичного Опілля
Монастирська	районний центр	центр громади	центр обслуговування південно-західної частини області
Козова	районний центр	центр громади	транспортно-комунікаційний центр центральної частини області
Гусятин	районний центр	центр громади	центр прикордонної та рекреаційної території Поділля
Підволочиськ	районний центр	центр громади	важливий транспортний вузол на східному напрямку області

*Джерело: складено автором на основі матеріалів Тернопільської обласної військової адміністрації, Постанови Верховної Ради України №807-ІХ від 17.07.2020 р. та статистичних матеріалів Головного управління статистики у Тернопільській області.

Другий рівень територіальних центрів утворюють Чортків і Кременець, які після реформи отримали статус центрів укрупнених районів. Вони

виконують функції міжрайонного обслуговування населення та виступають важливими вузлами транспортних комунікацій.

Вагому роль у територіальній організації області відіграють також Бережани, Збараж, Тереховля, Борщів, Заліщики, Шумськ, Ланівці, Бучач та інші міста. Попри втрату статусу районних центрів, вони продовжують залишатися осередками соціальної інфраструктури, освітніх установ, медичного обслуговування та підприємницької діяльності.

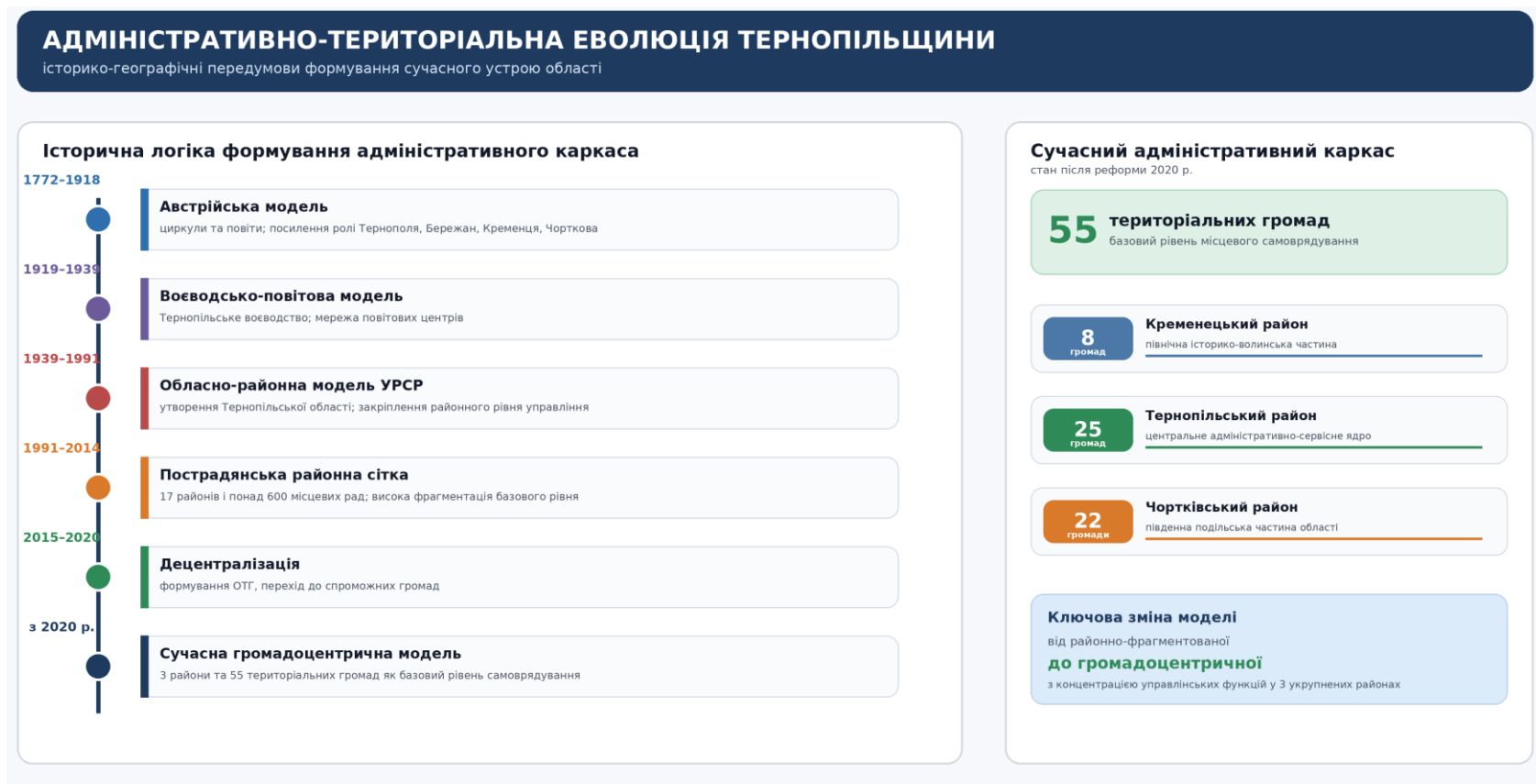

Рис. 2.1. Еволюція адміністративно-територіального устрою Тернопільської області від австрійського періоду до завершення реформи децентралізації
(складено автором на основі історико-адміністративних матеріалів та нормативно-правових документів)

Загалом історичний розвиток Тернопільської області свідчить про поступову трансформацію адміністративно-територіального устрою від багаторівневої системи повітів і районів до сучасної моделі, заснованої на функціонуванні територіальних громад та укрупнених районів. Сучасна структура значною мірою спирається на історично сформовану мережу міських центрів, які протягом століть виконували управлінські та сервісні функції і залишаються ключовими елементами територіальної організації області.

2.2. Адміністративно-територіальна структура Тернопільської області до реформи децентралізації

До початку реформи децентралізації адміністративно-територіальна структура Тернопільської області формувалася на засадах моделі територіального управління, що склалася ще в радянський період та лише частково адаптувалася до умов незалежної України. Незважаючи на окремі зміни у системі місцевого самоврядування, загальна конфігурація адміністративного поділу області залишалася практично незмінною протягом майже тридцяти років. Така система забезпечувала функціонування органів державної влади та місцевого самоврядування, однак поступово втрачала ефективність в умовах демографічних трансформацій, соціально-економічних змін і необхідності наближення управлінських послуг до населення.

Станом на 2019 рік Тернопільська область займала площу 13,8 тис. км² та налічувала близько 1,04 млн жителів. У структурі адміністративно-територіального устрою функціонувало 17 районів, 18 міст, 17 селищ міського типу та понад тисячу сільських населених пунктів. Первинний рівень місцевого самоврядування був представлений понад 600 сільськими, селищними та міськими радами (таблиця 2.4). Така кількість адміністративних одиниць свідчила про високий рівень фрагментації територіального управління, що

значною мірою ускладнювало координацію розвитку територій та ефективне використання фінансових ресурсів.

Таблиця 2.4

Адміністративно-територіальна структура Тернопільської області до реформи децентралізації (станом на 2019 р.)

Показник	Значення
Площа області	13,8 тис. км ²
Населення	близько 1,04 млн осіб
Кількість районів	17
Міста обласного значення	4
Міста районного значення	14
Селища міського типу	17
Сільські населені пункти	понад 1020
Сільські ради	понад 600
Місцеві ради всіх рівнів	понад 615

Основою адміністративно-територіальної структури області виступали 17 районів: Бережанський, Борщівський, Бучацький, Гусятинський, Заліщицький, Збаразький, Зборівський, Козівський, Кременецький, Лановецький, Монастириський, Підволочиський, Підгаєцький, Тербовлянський, Тернопільський, Чортківський та Шумський.

Кожен район мав власний адміністративний центр, який виконував функції управління територією, забезпечення населення освітніми, медичними, культурними та адміністративними послугами. Водночас рівень розвитку районів суттєво відрізнявся залежно від чисельності населення, економічного потенціалу та транспортної доступності.

Особливістю Тернопільської області була значна кількість дрібних сільських рад. У багатьох випадках вони охоплювали лише декілька населених пунктів із незначною кількістю жителів. Значна частина таких рад не мала достатньої фінансової бази для виконання покладених на них повноважень, що призводило до високої залежності від державних трансфертів.

Найбільші адміністративні та економічні можливості були зосереджені у Тернополі та прилеглому Тернопільському районі. Водночас периферійні

райони області характеризувалися нижчою щільністю населення, меншою інвестиційною активністю та обмеженими можливостями для розвитку місцевої економіки.

Система розселення населення Тернопільської області формувалася під впливом природних умов, історичних особливостей заселення території та розвитку транспортної мережі. Для області характерна висока густина сільського розселення та порівняно невисокий рівень урбанізації.

Станом на 2019 рік рівень урбанізації області становив близько 45 %, що було одним із найнижчих показників серед областей України. Більше половини населення проживало у сільській місцевості. Це зумовлювало підвищене навантаження на систему місцевого самоврядування, оскільки значна кількість населених пунктів потребувала утримання мережі соціальних закладів та інфраструктури.

Найвища концентрація населення спостерігалася у центральній частині області, насамперед у Тернополі та прилеглих населених пунктах. Тернопіль виступав головним полюсом економічного та демографічного тяжіння, концентруючи значну частину робочих місць, освітніх закладів, медичних установ та адміністративних функцій.

Другий рівень територіальної концентрації формували Чортків, Кременець, Бережани, Терехів, Бучач, Збараж і Заліщики. Навколо цих міст сформувалися локальні системи розселення, які забезпечували населення навколишніх територій базовими послугами.

Північні райони області (Шумський, Лановецький, Кременецький) характеризувалися відносно нижчою щільністю населення та значною часткою сільських жителів. Південні райони, особливо Борщівський і Заліщицький, мали більш розвинену мережу містечок, однак також відчували вплив демографічного скорочення.

Важливою особливістю просторової структури області була значна роль історично сформованих районних центрів. Навіть за умов скорочення

чисельності населення вони залишалися осередками надання послуг і виконували функції локальних центрів розвитку.

До початку реформи децентралізації в області спостерігалися суттєві відмінності між окремими районами за рівнем соціально-економічного розвитку. Найбільш розвиненими були території, що тяжіли до Тернополя, а також райони з потужними міськими центрами — Чортківський і Кременецький.

Високий рівень концентрації економічної активності в обласному центрі сприяв формуванню значних територіальних диспропорцій. Тернопіль забезпечував найбільші обсяги промислового виробництва, залучення інвестицій, створення робочих місць і розвиток сфери послуг. Водночас значна частина периферійних районів залишалася переважно аграрною.

Особливо помітними були відмінності у бюджетній забезпеченості територій. Райони з потужнішими центрами мали вищі надходження до місцевих бюджетів, тоді як більшість сільських рад залежала від міжбюджетних трансфертів. Це обмежувало можливості фінансування інфраструктурних проєктів та розвитку соціальної сфери.

Суттєві відмінності простежувалися також у розвитку транспортної інфраструктури. Центральна частина області мала кращу доступність до основних автомобільних шляхів і залізничних магістралей. Натомість окремі населені пункти периферійних районів характеризувалися значною віддаленістю від центрів надання адміністративних та соціальних послуг.

Вагомим чинником нерівномірності розвитку виступали демографічні процеси. Для більшості районів області були характерними скорочення чисельності населення, старіння демографічної структури та міграційний відтік молоді. Найбільш відчутно ці процеси проявлялися у Шумському, Лановецькому, Підгаєцькому та Монастириському районах.

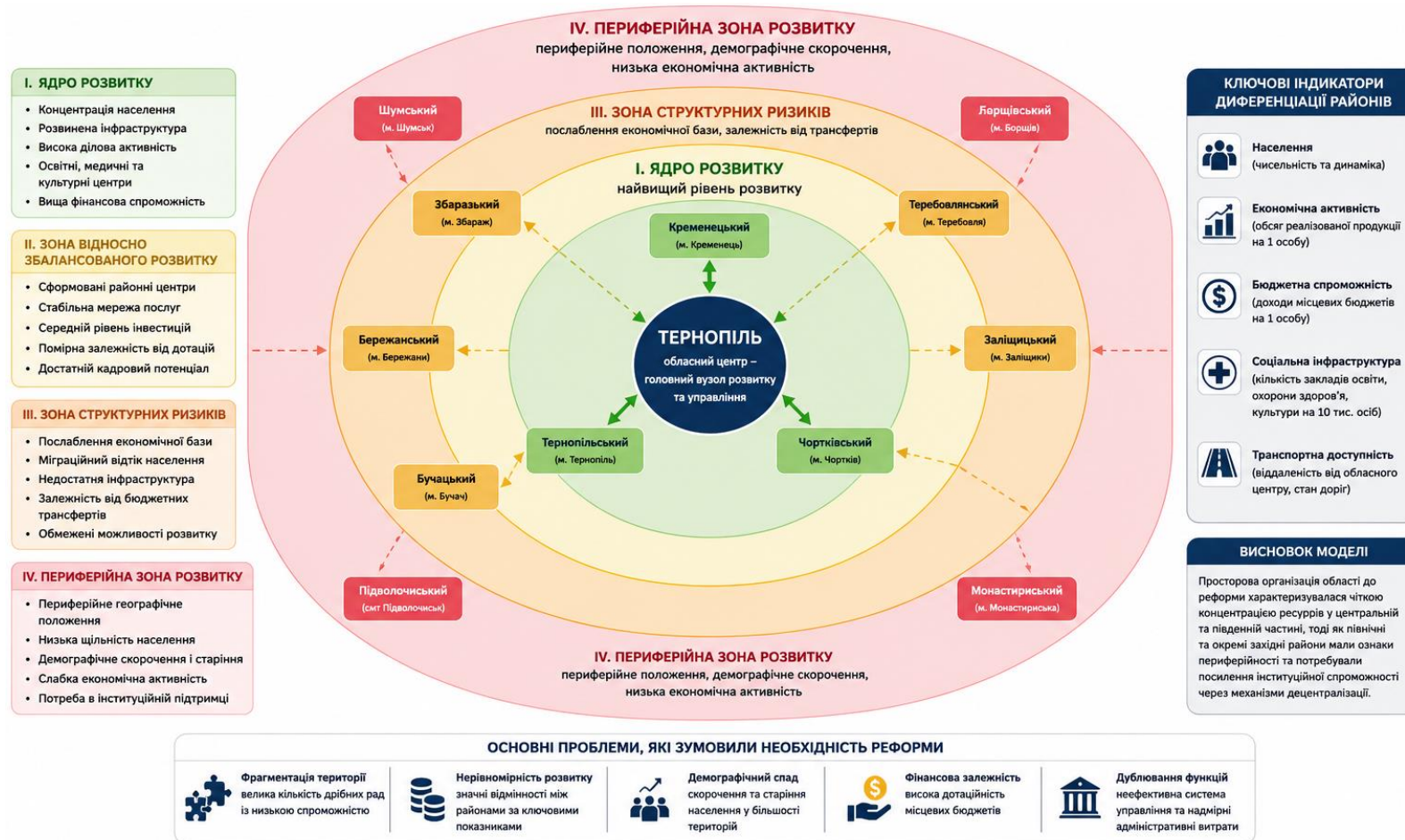

Рис. 2.2. Модель просторової диференціації адміністративно-територіального розвитку Тернопільської області напередодні реформи децентралізації

Однією з ключових причин проведення реформи децентралізації стала низька ефективність функціонування значної частини дрібних адміністративно-територіальних одиниць. Багато сільських рад мали невелику чисельність населення та обмежені фінансові ресурси, що не дозволяло їм забезпечувати належний рівень управління територіями.

Серед основних проблем функціонування дрібних територіальних одиниць слід виділити фінансову неспроможність. Власні доходи багатьох місцевих бюджетів були недостатніми навіть для утримання апарату управління, не кажучи про реалізацію проєктів розвитку. Значна частина бюджетів формувалася за рахунок державних субвенцій і дотацій.

Не менш важливою проблемою була кадрова неспроможність. У багатьох сільських радах бракувало кваліфікованих фахівців у сферах фінансів, земельних відносин, стратегічного планування та проєктного менеджменту. Це суттєво обмежувало можливості залучення інвестицій і використання державних програм підтримки.

Проблемною залишалася й організація надання послуг населенню. У багатьох випадках мешканці віддалених сіл були змушені долати значні відстані для отримання адміністративних, медичних чи соціальних послуг. Відсутність достатніх фінансових ресурсів призводила до поступового скорочення мережі закладів освіти, охорони здоров'я та культури.

Серйозним викликом виступала демографічна деградація окремих територій. Скорочення населення зменшувало податкову базу місцевих бюджетів і посилювало залежність від державної підтримки. У результаті формувалося замкнене коло, коли низький рівень розвитку стимулював подальший відтік населення, а демографічні втрати ще більше послаблювали економічний потенціал територій.

Таким чином, напередодні реформи децентралізації Тернопільська область характеризувалася складною та надмірно фрагментованою адміністративно-територіальною структурою. Поєднання значної кількості дрібних місцевих рад, нерівномірності соціально-економічного розвитку,

демографічних проблем і високої дотаційності бюджетів створювало суттєві перешкоди для ефективного управління територіями. Саме ці чинники стали основними передумовами переходу до нової моделі територіальної організації влади, заснованої на функціонуванні спроможних територіальних громад.

2.3. Формування територіальних громад Тернопільської області

Реформа децентралізації стала найбільш масштабною трансформацією системи місцевого самоврядування в Україні за весь період незалежності. Для Тернопільської області вона мала особливе значення, оскільки регіон характеризувався значною кількістю дрібних сільських рад, високою часткою сільського населення та суттєвими відмінностями у рівнях розвитку окремих територій. Формування територіальних громад стало ключовим інструментом модернізації адміністративно-територіального устрою області та створення нової моделі територіального управління, заснованої на принципах фінансової спроможності, субсидіарності та наближення послуг до населення.

Процес формування територіальних громад у Тернопільській області розпочався після прийняття у 2015 році Закону України «Про добровільне об'єднання територіальних громад». Відповідно до нового законодавства територіальні громади отримали можливість самостійно визначати напрями свого розвитку, формувати місцеві бюджети та безпосередньо взаємодіяти з державним бюджетом.

Тернопільщина стала однією з перших областей України, де процес об'єднання громад набув активного характеру. Уже впродовж 2015–2016 років було сформовано перші об'єднані територіальні громади, які стали своєрідними експериментальними майданчиками реалізації реформи.

Загалом процес формування громад в області можна поділити на три основні етапи.

Перший етап (2015–2016 рр.) характеризувався добровільним утворенням перших громад відповідно до перспективного плану формування територій громад Тернопільської області. У цей період створювалися переважно громади навколо найбільш потужних районних центрів та економічно активних населених пунктів.

Другий етап (2017–2019 рр.) став періодом активного розширення мережі об'єднаних громад. Значна кількість сільських і селищних рад ухвалила рішення про приєднання до вже створених громад або про формування нових адміністративних утворень. Саме на цьому етапі Тернопільська область увійшла до числа регіонів-лідерів за темпами реалізації децентралізації.

Третій етап (2020 р.) пов'язаний із завершенням адміністративно-територіальної реформи. Урядом було затверджено остаточну мережу територіальних громад області, а добровільний механізм об'єднання фактично завершився переходом до адміністративного формування громад відповідно до затверджених перспективних планів.

У результаті реформи на території області було сформовано 55 територіальних громад, які стали базовим рівнем місцевого самоврядування.

Таблиця 2.5

Етапи формування територіальних громад Тернопільської області

Етап	Період	Основні характеристики
I етап	2015–2016 рр.	Формування перших добровільно об'єднаних громад
II етап	2017–2019 рр.	Активне розширення мережі громад та приєднання нових територій
III етап	2020 р.	Завершення реформи та затвердження остаточної мережі громад
IV етап	з 2021 р.	Функціонування та адаптація громад до нової системи управління

Однією з ключових особливостей реформи в Тернопільській області стало поєднання добровільності об'єднання та дотримання принципів

перспективного планування. Формування громад здійснювалося з урахуванням транспортної доступності адміністративних центрів, чисельності населення, економічного потенціалу територій та наявності соціальної інфраструктури.

На відміну від багатьох інших областей України, де процес створення громад супроводжувався значними конфліктами між населеними пунктами, у Тернопільській області більшість об'єднань відбувалася відносно конструктивно. Це значною мірою було пов'язано з історично сформованою системою тяжіння сільських територій до районних центрів.

Разом із тим окремі труднощі виникали навколо вибору адміністративних центрів майбутніх громад. Частина населених пунктів прагнула зберегти власний адміністративний статус, що інколи суперечило критеріям формування спроможних громад.

Суттєвим стимулом для об'єднання стала фінансова підтримка держави. Новостворені громади отримали доступ до інфраструктурної субвенції, можливість самостійного розпорядження частиною податкових надходжень та прямі міжбюджетні відносини з державним бюджетом.

У результаті об'єднання громади отримали значно ширші повноваження у сфері управління освітою, охороною здоров'я, культурою, благоустроєм територій та місцевим економічним розвитком.

Процес формування територіальних громад відбувався нерівномірно в різних частинах Тернопільської області. Відмінності були зумовлені історичними особливостями розселення населення, густотою мережі населених пунктів, рівнем урбанізації та транспортною доступністю.

У центральній частині області громади формувалися навколо найбільших міських центрів — Тернополя, Терєбовлі, Збаража, Козови та Підволочиська. Для цих територій характерною була відносно висока щільність населення та добре розвинені транспортні зв'язки.

Північна частина області, представлена територіями сучасного Кременецького району, характеризувалася значною роллю Кременця, Шумська та Ланівців як центрів формування громад. Тут важливе значення мали

історичні особливості розвитку волинської частини області та відносно менша густина населення.

Південна частина області стала територією формування найбільшої кількості громад. Навколо Чорткова, Борщева, Бучача, Заліщиків, Гусятин та Монастириської сформувалися потужні локальні центри, які забезпечують значну частину населення адміністративними та соціальними послугами.

Особливістю області стало те, що більшість центрів громад сформувалися на базі колишніх районних центрів. Це дозволило зберегти існуючу мережу соціальної інфраструктури та уникнути різких змін у територіальній організації системи обслуговування населення.

Таблиця 2.5

Сучасна структура територіальних громад Тернопільської області

Район (з 2020 р.)	Кількість громад
Тернопільський	25
Чортківський	22
Кременецький	8
Разом	55

Після завершення реформи центри територіальних громад стали ключовими елементами територіальної організації області. Саме вони перебрали на себе значну частину управлінських функцій, які раніше здійснювалися районними державними адміністраціями та районними радами.

Функціональна роль центрів громад значно розширилася. Вони стали осередками надання адміністративних послуг, управління освітніми та культурними закладами, реалізації інфраструктурних проєктів і місцевого економічного розвитку.

Тернопільська область

Назва	Населення (тис.осіб)
Кременецький	144.7
Тернопільський	566.9
Чортківський	334.3

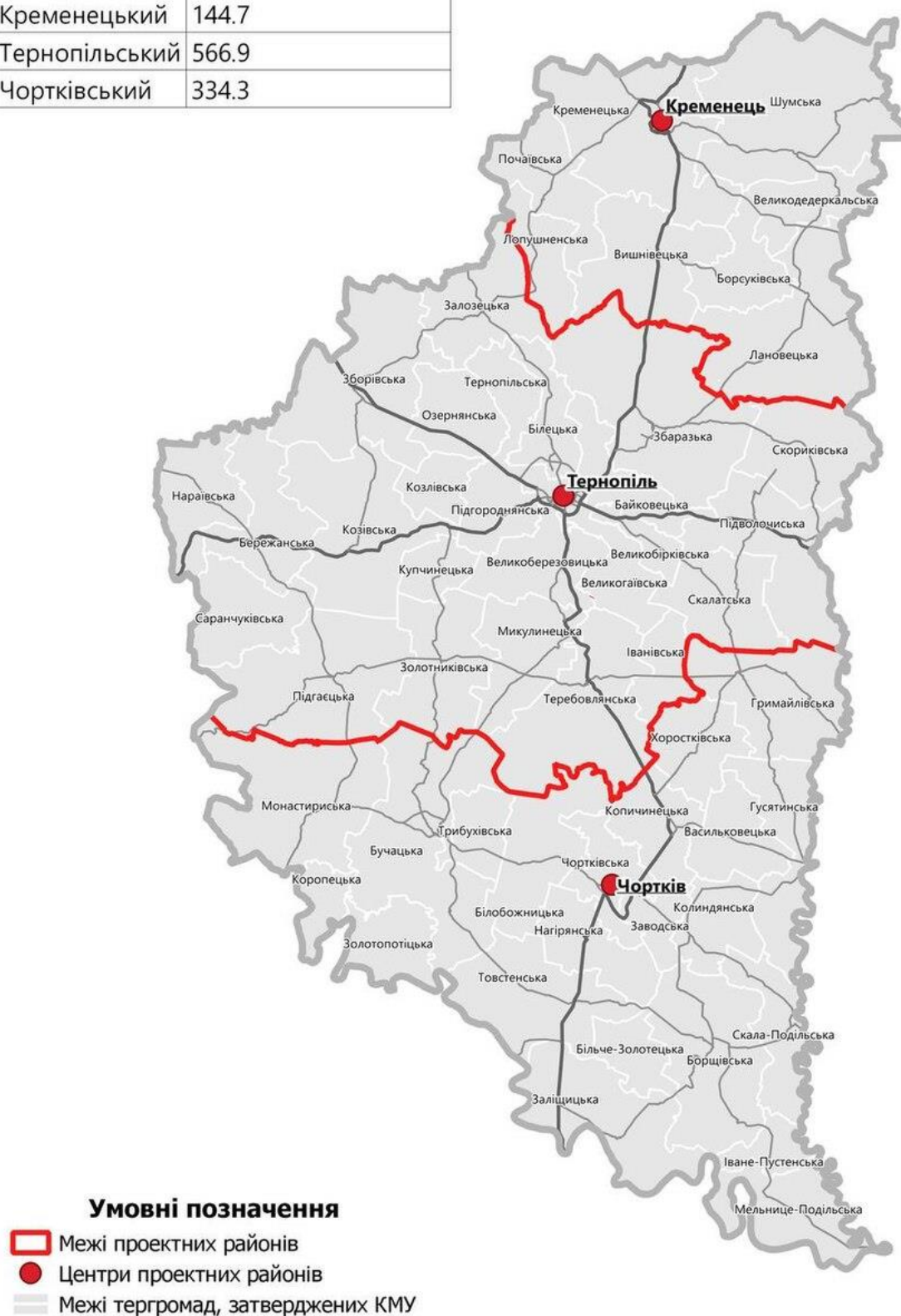

Рис. 2.3. Адміністративний поділ Тернопільської області після реформи децентралізації

Найбільші функціональні можливості мають міські громади, зокрема Тернопільська, Чортківська, Кременецька, Бережанська, Борщівська, Бучацька, Заліщицька та Збараська. Саме вони концентрують основні ресурси, заклади соціальної сфери та центри надання адміністративних послуг.

Селищні громади відіграють роль локальних центрів обслуговування сільських територій. До таких належать Козівська, Підволочиська, Гусятинська, Великоберезовицька, Заводська, Скала-Подільська та інші громади.

Сільські громади переважно виконують функції забезпечення населення базовими адміністративними та соціальними послугами. Їх розвиток значною мірою залежить від ефективності використання місцевих ресурсів, залучення інвестицій та міжмуніципального співробітництва.

Для сучасної територіальної структури області характерне формування нової ієрархії центрів розвитку. На регіональному рівні домінує Тернопіль, на субрегіональному — Чортків і Кременець, а на локальному рівні функції територіального обслуговування виконують центри громад.

Таким чином, формування територіальних громад стало ключовим етапом трансформації адміністративно-територіального устрою Тернопільської області. У результаті реформи було створено мережу з 55 спроможних громад, які стали базовими одиницями місцевого самоврядування. Попри певні просторові відмінності у процесах об'єднання, нова система управління дозволила наблизити адміністративні послуги до населення, посилити фінансову самостійність територій та створити передумови для більш збалансованого розвитку області.

2.4. Реформування районного поділу Тернопільської області

Реформа адміністративно-територіального устрою 2020 року стала завершальним етапом процесу децентралізації в Україні та передбачала кардинальну зміну субрегіонального рівня управління. Якщо попередні етапи

реформи були спрямовані переважно на формування спроможних територіальних громад, то районна реформа мала на меті оптимізацію системи державного управління та адаптацію районного рівня до нових умов функціонування місцевого самоврядування. Для Тернопільської області це означало перехід від системи із 17 районів до нової моделі, що базується на трьох укрупнених районах.

Передумовами реформування районного поділу стали суттєві зміни у функціях районних державних адміністрацій та районних рад після створення територіальних громад. Значна частина повноважень у сферах освіти, охорони здоров'я, культури, житлово-комунального господарства та місцевого розвитку була передана громадам. У результаті багато районів втратили свою попередню функціональну роль, а збереження існуючої мережі районів стало економічно та організаційно недоцільним.

Важливим аргументом на користь укрупнення районів стала необхідність забезпечення ефективного державного нагляду за діяльністю органів місцевого самоврядування та координації діяльності територіальних органів центральних органів виконавчої влади. Нова модель районного поділу передбачала концентрацію таких функцій у меншій кількості адміністративних центрів, що дозволяло оптимізувати витрати на управління та підвищити ефективність функціонування державних інституцій.

Вирішальним нормативно-правовим актом стала Постанова Верховної Ради України № 807-ІХ від 17 липня 2020 року «Про утворення та ліквідацію районів», відповідно до якої в Тернопільській області було ліквідовано 17 існуючих районів та утворено три нові райони — Тернопільський, Кременецький і Чортківський.

У результаті реформи сформовано три укрупнені райони.

Тернопільський район став найбільшим за чисельністю населення та кількістю громад. До його складу увійшли території колишніх Тернопільського, Зборівського, Козівського, Підволочиського, Теремовлянського, Бережанського та частини інших районів (рис. 2.4).

Адміністративним центром району визначено місто Тернопіль — головний економічний, освітній, медичний та управлінський центр області. Формування такого району відображає високий рівень територіального тяжіння більшості центральних громад до обласного центру.

Рис. 2.4. Адміністративно-територіальний устрій Тернопільського району Тернопільської області після реформи децентралізації

Чортківський район сформовано на базі південної частини області. До нього увійшли території колишніх Чортківського, Борщівського, Буцацького, Гусятинського, Заліщицького та Монастириського районів.

Центром району став Чортків — другий за значенням міський центр області після Тернополя. Вибір саме Чорткова був обумовлений його вигідним транспортним положенням, розвиненою соціальною інфраструктурою та історично сформованою роллю міжрайонного центру.

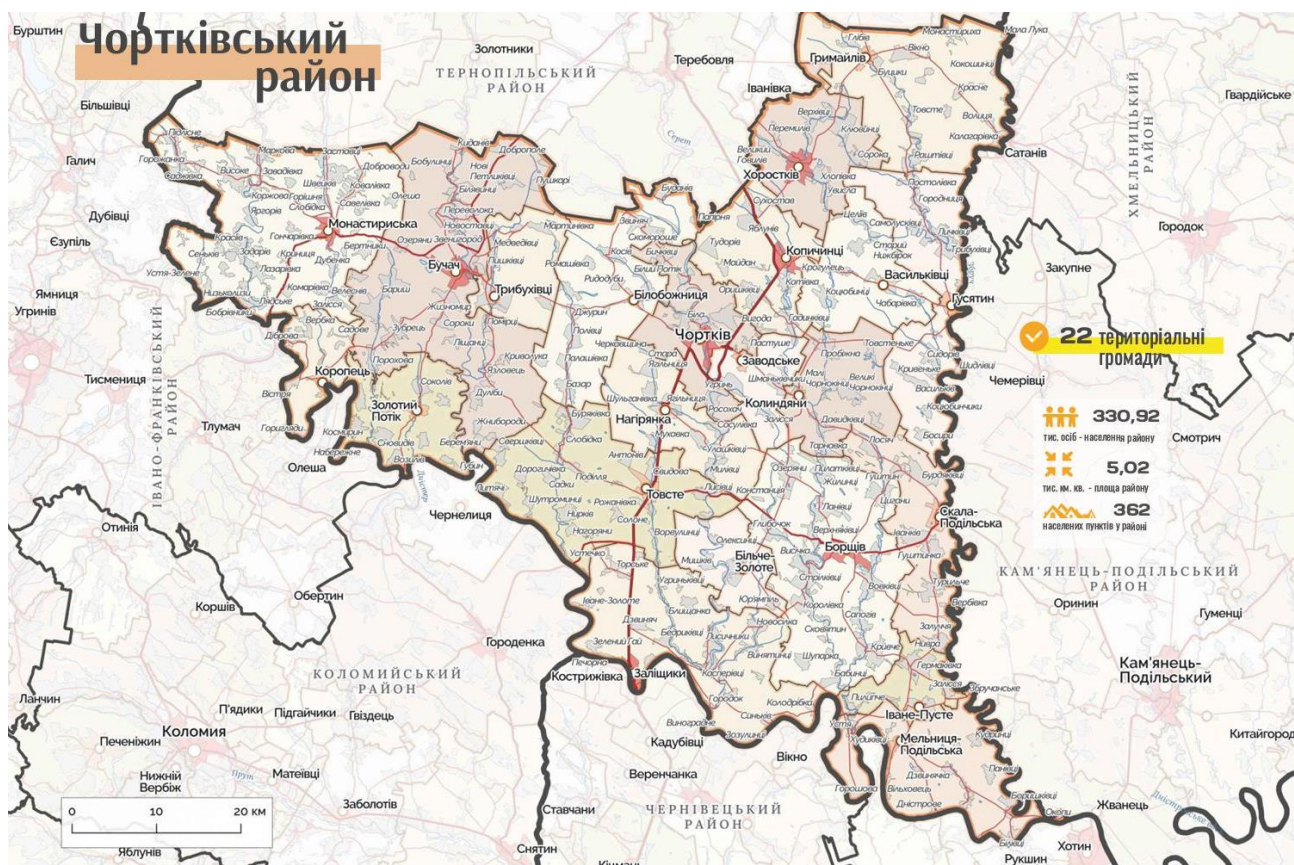

Рис. 2.5. Адміністративно-територіальний устрій Чортківського району Тернопільської області після реформи децентралізації

Кременецький район охопив північну частину області. До його складу увійшли території колишніх Кременецького, Лановецького, Шумського районів та частина території Збарзького району.

Адміністративним центром став Кременець — історичний центр північної Тернопільщини, що має вагомe освітнє, культурне та туристичне значення. Після реформи до складу району увійшло 8 громад.

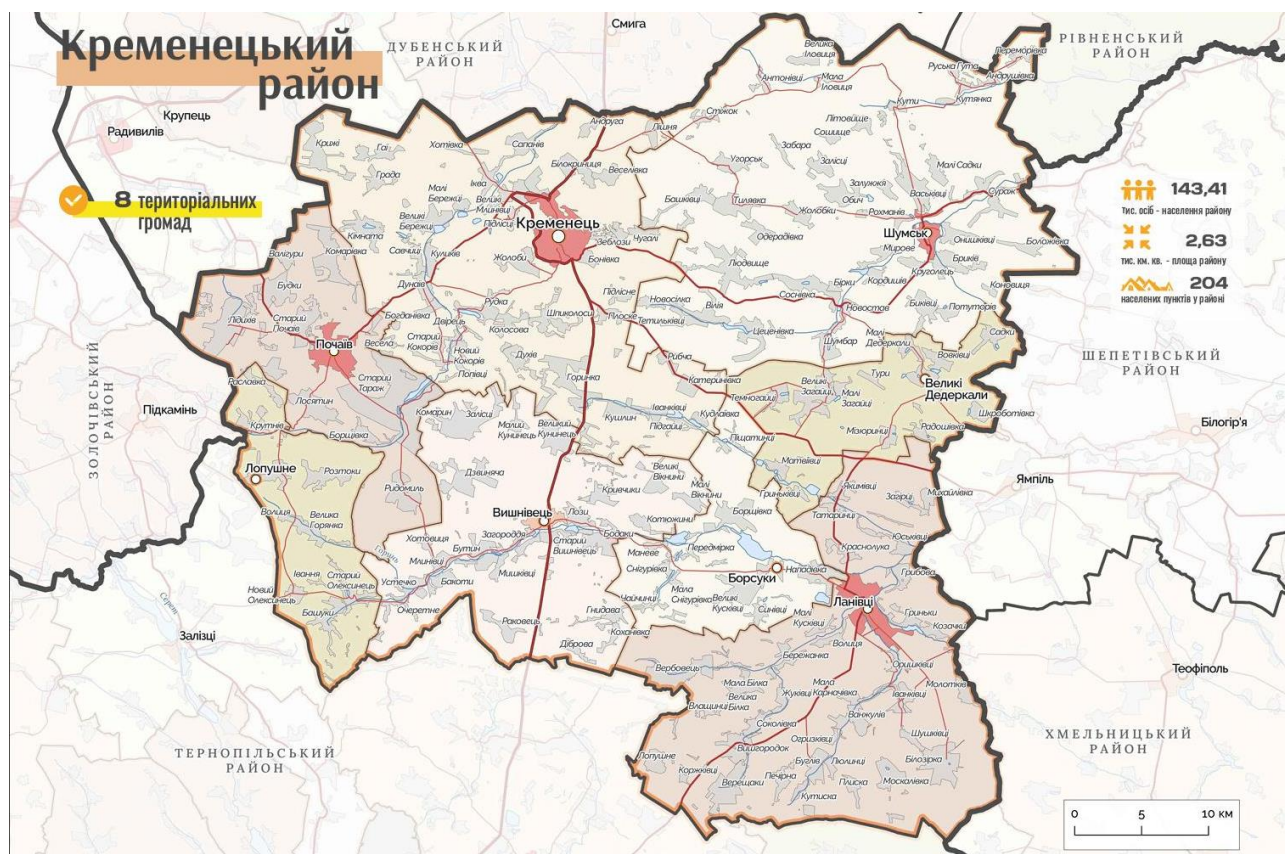

Рис. 2.6. Адміністративно-територіальний устрій Кременецького району Тернопільської області після реформи децентралізації

Одним із головних наслідків реформи стало суттєве скорочення управлінського апарату районного рівня. Районні державні адміністрації та районні ради втратили значну частину функцій, які були передані територіальним громадам. Фактично районний рівень почав виконувати переважно координаційні функції та забезпечувати реалізацію державної політики на відповідній території.

Водночас відбулося посилення ролі територіальних громад як основних суб'єктів місцевого розвитку. Саме громади стали відповідальними за утримання соціальної інфраструктури, розвиток місцевої економіки, планування територій та надання більшості адміністративних послуг.

Суттєво змінилася й просторова організація управління. Якщо раніше більшість управлінських рішень концентрувалася на рівні районів, то після реформи основна частина повноважень перемістилася на базовий рівень. Це

дозволило скоротити відстань між органами влади та населенням, а також підвищити оперативність ухвалення управлінських рішень.

Разом із позитивними результатами виникли й певні виклики. Частина колишніх районних центрів втратила адміністративний статус, що спричинило побоювання щодо зниження їхньої ролі в територіальній організації області. Проте практика перших років функціонування нової системи показала, що більшість таких міст зберегла значення локальних центрів надання послуг завдяки статусу центрів територіальних громад.

Таким чином, реформування районного поділу Тернопільської області стало важливим етапом трансформації адміністративно-територіального устрою регіону. У результаті реалізації Постанови Верховної Ради України №807-ІХ відбулося скорочення кількості районів із 17 до 3, що дало змогу адаптувати систему субрегіонального управління до нової моделі місцевого самоврядування, сформованої на основі 55 територіальних громад. Нова структура сприяла підвищенню ефективності управління, оптимізації адміністративних витрат та створенню передумов для більш збалансованого просторового розвитку області.

Висновки до розділу 2

Дослідження особливостей трансформації адміністративно-територіального устрою Тернопільської області засвідчило, що сучасна система територіальної організації регіону є результатом тривалого історичного розвитку та масштабних реформаторських змін останнього десятиліття. Встановлено, що до початку децентралізації область характеризувалася складною та надмірно фрагментованою структурою управління, яка включала 17 районів, понад 600 місцевих рад та більше тисячі населених пунктів. Така система дедалі менше відповідала сучасним потребам управління територіями

через обмежені фінансові можливості більшості місцевих рад, демографічне скорочення населення та значні просторові диспропорції розвитку.

З'ясовано, що найбільша концентрація населення, економічної активності та соціальної інфраструктури спостерігалася в Тернополі та навколишніх територіях, тоді як периферійні райони — Шумський, Лановецький, Підгаєцький і Монастириський — характеризувалися нижчими показниками соціально-економічного розвитку та високим рівнем демографічних втрат. Саме ці чинники стали важливими передумовами реформування адміністративно-територіальної системи області.

Встановлено, що в результаті реформи децентралізації в області сформовано 55 територіальних громад, які стали базовим рівнем місцевого самоврядування. При цьому більшість центрів громад сформувалися на основі колишніх районних центрів, що забезпечило збереження історично сформованого каркаса розселення та системи надання послуг.

Важливим етапом трансформації стало реформування районного поділу у 2020 році, внаслідок чого кількість районів скоротилася з 17 до 3 — Тернопільського, Чортківського та Кременецького. Це дозволило адаптувати систему субрегіонального управління до нових умов функціонування громад, оптимізувати адміністративний апарат та посилити роль місцевого самоврядування. Загалом проведені перетворення створили передумови для підвищення ефективності управління територіями та більш збалансованого розвитку Тернопільської області.

Розділ 3

СУЧАСНІ ПРОСТОРОВІ ТРАНСФОРМАЦІЇ ТА ПРОБЛЕМИ РОЗВИТКУ ТЕРИТОРІАЛЬНИХ ГРОМАД ТЕРНОПІЛЬСЬКОЇ ОБЛАСТІ

3.1. Вплив децентралізації на соціально-економічний розвиток громад Тернопільської області

Реформа децентралізації стала одним із найважливіших чинників трансформації соціально-економічного розвитку територіальних громад Тернопільської області. Передача значної частини фінансових ресурсів, управлінських повноважень та відповідальності на місцевий рівень створила передумови для підвищення ефективності управління територіями та активізації місцевого розвитку. На відміну від попередньої моделі, за якої більшість рішень приймалася на районному або обласному рівнях, нова система забезпечила громадам можливість самостійно визначати пріоритети розвитку, формувати власні бюджети та реалізовувати інфраструктурні проекти відповідно до місцевих потреб.

Для Тернопільської області значення реформи було особливо вагомим через високу частку сільського населення, значну кількість малих населених пунктів та тривалі прояви депопуляції. До початку децентралізації більшість місцевих рад не володіла достатніми фінансовими ресурсами для ефективного виконання власних повноважень. Значна частина бюджетів формувалася за рахунок державних дотацій, що обмежувало можливості реалізації програм розвитку. Після створення територіальних громад ситуація почала поступово змінюватися завдяки передачі частини податкових надходжень на місцевий рівень, розширенню бюджетної самостійності та доступу до державних інвестиційних програм.

Одним із найбільш помітних результатів реформи стало зростання фінансової спроможності громад. Отримання 60 % податку на доходи фізичних

осіб, плати за землю, єдиного податку та інших місцевих надходжень сприяло збільшенню доходів місцевих бюджетів. Особливо помітними ці зміни стали у міських громадах — Тернопільській, Чортківській, Кременецькій, Бережанській та Збараській, де концентрація економічної активності забезпечила стабільне наповнення бюджетів.

Таблиця 3.1

Основні соціально-економічні результати децентралізації в громадах Тернопільської області

Показник	До реформи	Після формування громад
Основний центр прийняття рішень	Районний рівень	Територіальна громада
Фінансова автономія	Обмежена	Значно посилена
Доступ до державних програм	Низький	Розширений
Інфраструктурні проєкти	Епізодичні	Системні
Рівень участі населення	Невисокий	Вищий
Стратегічне планування	Обмежене	Обов'язковий елемент управління

Джерело: складено автором за матеріалами Міністерства розвитку громад та територій України.

Підвищення фінансової спроможності стало основою для реалізації численних інфраструктурних проєктів. У більшості громад області були модернізовані заклади освіти, здійснено ремонти автомобільних доріг місцевого значення, оновлено мережу вуличного освітлення та покращено матеріально-технічну базу закладів охорони здоров'я. Важливим досягненням стало створення центрів надання адміністративних послуг, які дозволили суттєво скоротити часові витрати населення на отримання адміністративних сервісів.

Особливого значення набуло стратегічне планування розвитку громад. Якщо до початку реформи більшість місцевих рад функціонувала в режимі поточного управління, то після створення громад значна частина з них розробила стратегії розвитку та плани соціально-економічного розвитку. Це дозволило більш ефективно визначати пріоритети використання ресурсів і залучати фінансування з державних та міжнародних програм.

Одночасно реформа сприяла активізації інвестиційної діяльності. Наявність фінансово спроможних громад, зрозумілих механізмів управління земельними ресурсами та можливостей самостійного прийняття управлінських рішень створила більш сприятливі умови для залучення інвесторів. Найбільших результатів у цьому напрямі досягли Тернопільська, Великоберезовицька, Байковецька, Чортківська та Кременецька громади.

Позитивні зміни відбулися також у сфері соціальної інфраструктури. Значна частина громад спрямувала отримані фінансові ресурси на модернізацію шкіл, дитячих садків, закладів культури та спортивної інфраструктури. Особливо помітними були результати у громадах, які отримали значні власні доходи та змогли забезпечити співфінансування державних проєктів.

Водночас результати реформи виявилися неоднаковими для різних типів громад. Найбільших успіхів досягли громади, що сформувалися навколо потужних міських центрів або розташовані в зоні впливу Тернополя. Натомість окремі периферійні громади продовжують стикатися з проблемами скорочення населення, обмеженої інвестиційної привабливості та недостатньої фінансової бази.

Особливо помітними залишаються просторові відмінності між різними частинами області. Тернопільська агломераційна зона, до складу якої входять Тернопільська, Великоберезовицька, Байковецька та прилеглі громади, демонструє найвищі темпи соціально-економічного розвитку. Тут спостерігається концентрація інвестицій, робочих місць, освітніх та медичних установ. Другим важливим осередком розвитку виступає Чортківська громада, яка забезпечує функціонування значної частини південної Тернопільщини.

У північній частині області роль локального центру розвитку виконує Кременецька громада. Завдяки розвитку освітньої сфери, туристичного потенціалу та прикордонному положенню вона поступово зміцнює свої позиції як субрегіональний центр.

Рисунок 3.1. Розподіл громад Тернопільської області за рівнем соціально-економічного розвитку

Таким чином, децентралізація стала важливим чинником соціально-економічної модернізації територіальних громад Тернопільської області. Реформа сприяла зміцненню фінансової самостійності громад, покращенню якості публічних послуг, розвитку інфраструктури та активізації місцевого розвитку. Водночас результати перетворень залишаються просторово диференційованими, що обумовлює необхідність подальшої підтримки громад із нижчим рівнем соціально-економічного розвитку та посилення механізмів міжмуніципального співробітництва.

3.2. Просторові зміни у системі надання адміністративних та соціальних послуг

Реформа децентралізації суттєво змінила просторову організацію системи надання адміністративних та соціальних послуг у Тернопільській області. Передача повноважень на рівень територіальних громад сприяла формуванню

нової мережі управлінських і сервісних центрів, які забезпечують населення адміністративними, освітніми, медичними та соціальними послугами. На відміну від попередньої системи, коли ключові функції концентрувалися переважно в районних центрах, після завершення реформи значна частина послуг була перенесена безпосередньо до центрів територіальних громад.

Одним із найважливіших результатів реформи стало підвищення територіальної доступності адміністративних послуг. До початку децентралізації значна частина мешканців сільської місцевості була змушена звертатися до районних центрів для отримання більшості адміністративних сервісів. В умовах значної кількості малих населених пунктів та недостатнього розвитку транспортної інфраструктури це призводило до суттєвих часових витрат і знижувало доступність послуг для населення.

Після створення територіальних громад одним із пріоритетних напрямів їх діяльності стало формування мережі центрів надання адміністративних послуг (ЦНАПів). Саме ЦНАПи стали основним інструментом реалізації принципу наближення адміністративних послуг до населення.

У Тернопільській області розвиток мережі ЦНАПів відбувався особливо активно. Станом на початок 2025 року практично всі міські громади та більшість селищних громад області створили власні центри надання адміністративних послуг або віддалені робочі місця адміністраторів. Найбільш розвинену мережу мають Тернопільська, Чортківська, Кременецька, Бережанська, Збаразька, Борщівська та Буцацька громади.

Таблиця 3.2

Просторова організація мережі адміністративних послуг у громадах Тернопільської області

Тип громади	Наявність ЦНАПу	Рівень доступності послуг
Міські громади	Повноцінні ЦНАПи	Високий
Селищні громади	ЦНАП або віддалені робочі місця	Середній–високий
Сільські громади	Переважно віддалені робочі місця	Середній
Віддалені старостинські	Виїзне обслуговування	Помірний

округи		
--------	--	--

Важливою особливістю сучасної системи є поєднання стаціонарних центрів із мобільними та віддаленими формами обслуговування населення. Це особливо актуально для територій із розосередженою системою розселення, характерною для значної частини Тернопільської області.

Завдяки створенню мережі ЦНАПів скоротився середній час доступу населення до адміністративних послуг. Якщо раніше мешканці окремих сіл могли витратити кілька годин на поїздку до районного центру, то після реформи більшість послуг стала доступною в межах власної громади.

Суттєвих змін зазнала і система освітнього обслуговування населення. Передача закладів освіти у відання громад створила передумови для формування більш раціональної мережі освітніх установ та концентрації ресурсів у найбільш перспективних закладах.

У більшості громад області було створено мережу опорних закладів освіти, які стали центрами освітнього простору відповідних територій. Формування опорних шкіл супроводжувалося організацією підвезення учнів із навколишніх населених пунктів, модернізацією матеріально-технічної бази та розвитком цифрової інфраструктури.

Найбільш розвинені освітні мережі сформувалися у Тернопільській, Чортківській, Кременецькій, Бережанській та Збараській громадах. Водночас у низці периферійних громад продовжують зберігатися проблеми, пов'язані зі скороченням кількості учнів та необхідністю оптимізації мережі малокомплектних шкіл.

Зростання ролі громад у сфері освіти сприяло підвищенню якості управління освітньою мережею та більш ефективному використанню бюджетних ресурсів. Водночас оптимізація мережі закладів освіти залишається одним із найбільш дискусійних аспектів реформи, особливо для малих сільських населених пунктів.

Важливим напрямом трансформацій стала модернізація системи охорони здоров'я. Після створення громад значна частина первинної медичної допомоги

була організована на рівні територіальних громад через мережу амбулаторій загальної практики сімейної медицини та фельдшерсько-акушерських пунктів.

Найбільша концентрація медичної інфраструктури зберігається у Тернополі, Чорткові та Кременці, де функціонують багатопрофільні лікарні та спеціалізовані медичні заклади. Разом із тим у більшості громад області було здійснено модернізацію амбулаторій, оновлено медичне обладнання та покращено транспортне забезпечення медичних закладів.

Суттєве значення для розвитку медичної інфраструктури мало створення госпітальних округів, що дозволило оптимізувати розміщення медичних закладів та забезпечити більш раціональне використання ресурсів системи охорони здоров'я.

Одним із ключових чинників ефективності нової системи надання послуг є транспортна доступність центрів територіальних громад. Тернопільська область характеризується досить густою мережею автомобільних доріг, однак рівень транспортної доступності окремих територій суттєво відрізняється.

Найкращими показниками доступності характеризуються громади центральної частини області, розташовані в зоні впливу Тернополя. Для більшості населених пунктів цієї території час доїзду до адміністративного центру громади не перевищує 20–30 хвилин.

У північній частині області, особливо в межах колишніх Шумського та Лановецького районів, показники транспортної доступності є дещо нижчими через значні відстані між окремими населеними пунктами та адміністративними центрами громад.

Південна частина області характеризується відносно кращою доступністю завдяки сформованій мережі міст і селищ, які виконують функції локальних центрів обслуговування населення.

Попри позитивні результати реформи, у Тернопільській області продовжують зберігатися певні просторові диспропорції у доступі населення до адміністративних та соціальних послуг. Найбільш сприятлива ситуація спостерігається у громадах, розташованих поблизу Тернополя, а також у

великих міських громадах, де зосереджена значна частина соціальної інфраструктури.

Натомість окремі периферійні території Кременецького та Чортківського районів характеризуються нижчими показниками доступності. Це пов'язано з меншою щільністю населення, значними відстанями між населеними пунктами та обмеженими фінансовими ресурсами громад.

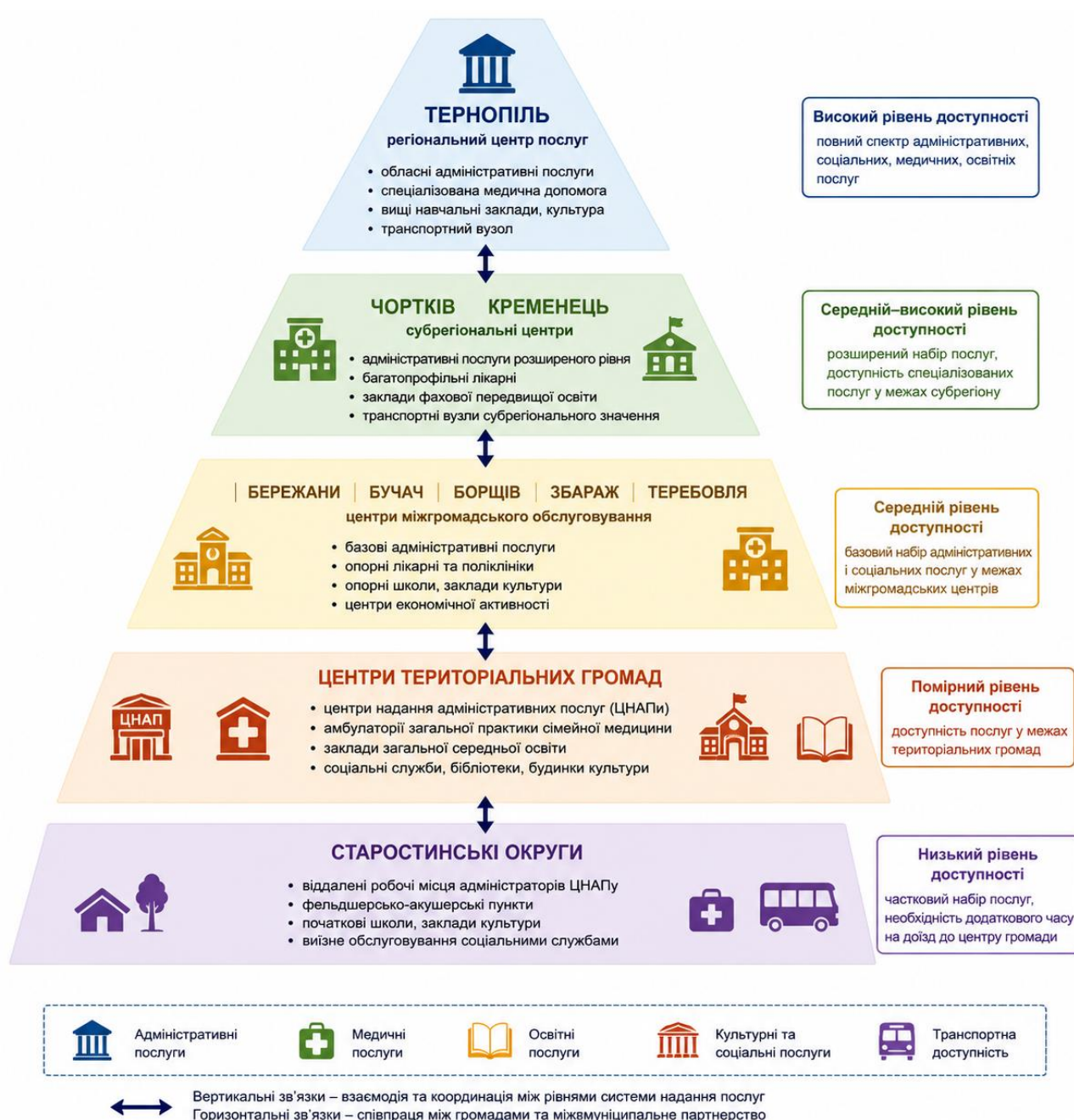

Рис. 3.1. Просторова ієрархія центрів надання адміністративних та соціальних послуг у Тернопільській області після завершення реформи децентралізації

Водночас навіть за наявності таких відмінностей сучасна система надання послуг є значно ефективнішою порівняно з моделлю, яка функціонувала до початку реформи децентралізації. Створення мережі ЦНАПів, розвиток освітньої та медичної інфраструктури, а також концентрація ресурсів у центрах громад дозволили підвищити якість обслуговування населення та скоротити просторові бар'єри доступу до послуг.

Отже, децентралізація суттєво змінила просторову організацію системи адміністративних і соціальних послуг Тернопільської області. Формування мережі територіальних громад сприяло появі нових центрів обслуговування населення, підвищенню доступності адміністративних сервісів, модернізації освітньої та медичної інфраструктури. Разом із тим зберігаються певні територіальні диспропорції, подолання яких потребує подальшого розвитку транспортної інфраструктури, цифрових сервісів та механізмів міжмуніципального співробітництва.

3.3. Проблеми та виклики функціонування територіальних громад Тернопільської області

Попри позитивні результати реформи децентралізації, функціонування територіальних громад Тернопільської області супроводжується низкою соціально-демографічних, економічних, інфраструктурних та управлінських викликів. Більшість із них мають системний характер і сформувалися ще до початку адміністративно-територіальної реформи, однак у нових умовах саме громади стали безпосередньо відповідальними за їх подолання. Особливої актуальності ці проблеми набули в умовах воєнного стану, що істотно вплинуло на соціально-економічні процеси та ресурсні можливості місцевого самоврядування.

Однією з найбільш складних проблем розвитку територіальних громад Тернопільської області залишається тривале скорочення чисельності населення.

Протягом останніх десятиліть область демонструє стійкі тенденції природного скорочення населення, які зумовлені поєднанням низької народжуваності та високих показників смертності. Особливо гостро ці процеси проявляються у сільській місцевості, де відбувається поступове старіння населення та скорочення частки осіб працездатного віку.

За даними статистичних спостережень, чисельність населення області протягом останніх двадцяти років скоротилася більш ніж на 150 тис. осіб. Найбільш інтенсивні демографічні втрати характерні для периферійних громад Кременецького та Чортківського районів, де поєднуються високі показники природного скорочення населення та значний міграційний відтік молоді.

Негативні демографічні тенденції безпосередньо впливають на фінансову спроможність громад. Скорочення кількості жителів призводить до зменшення податкової бази, зростання навантаження на соціальну сферу та ускладнення утримання закладів освіти, охорони здоров'я і культури.

Таблиця 3.3

Основні демографічні виклики територіальних громад Тернопільської області

Демографічна проблема	Прояв у громадах
Природне скорочення населення	Переважання смертності над народжуваністю
Старіння населення	Зростання частки осіб пенсійного віку
Скорочення молодіжної групи	Відтік населення віком 18–35 років
Зменшення трудового потенціалу	Дефіцит робочої сили
Скорочення мережі соціальних закладів	Зменшення контингенту учнів та відвідувачів

Особливо складною є ситуація в малих сільських громадах, де окремі населені пункти демонструють ознаки демографічної депресивності. У таких умовах громади змушені здійснювати оптимізацію освітньої мережі, закладів культури та інших об'єктів соціальної інфраструктури.

Вагомим чинником трансформації соціально-економічного розвитку громад виступають міграційні процеси. Для Тернопільської області традиційно

характерний високий рівень зовнішньої трудової міграції, який особливо посилюється після відкриття ринку праці країн Європейського Союзу.

Найбільші масштаби трудової міграції спостерігаються у південних і центральних громадах області. Значна частина економічно активного населення працює за межами України, що має суперечливі наслідки для розвитку територій. З одного боку, грошові перекази мігрантів сприяють підвищенню рівня добробуту домогосподарств та стимулюють розвиток житлового будівництва. З іншого боку, відтік працездатного населення поглиблює кадровий дефіцит і послаблює місцеві ринки праці.

Після початку повномасштабної війни міграційні процеси набули нових форм. Частина населення виїхала за кордон як вимушені переселенці, водночас область прийняла значну кількість внутрішньо переміщених осіб із регіонів активних бойових дій.

Одним із наслідків децентралізації стало посилення диференціації громад за рівнем соціально-економічного розвитку. Хоча реформа надала всім громадам однакові інституційні можливості, їх стартові умови суттєво відрізнялися.

Найбільш сприятливими умовами характеризуються громади, розташовані в зоні впливу Тернополя. Тернопільська, Байковецька та Великоберезовицька громади концентрують значну частину інвестицій, економічної активності та трудових ресурсів області. Високі доходи місцевих бюджетів дозволяють їм активно реалізовувати інфраструктурні проєкти та модернізувати соціальну сферу.

Другу групу формують громади навколо субрегіональних центрів — Чорткова, Кременця, Бережан, Борщева та Заліщиків. Вони мають достатню фінансову базу та виконують важливі функції обслуговування навколишніх територій.

Водночас окремі периферійні громади стикаються з обмеженими можливостями розвитку через недостатню чисельність населення, слабку економічну базу та значну віддаленість від основних транспортних коридорів.

Суттєвим викликом для більшості громад залишається стан інженерної та соціальної інфраструктури. Значна частина об'єктів житлово-комунального господарства була побудована ще в другій половині ХХ століття та потребує модернізації.

Особливо гострими є проблеми ремонту місцевих доріг, оновлення систем водопостачання та водовідведення, енергомодернізації бюджетних установ і розвитку цифрової інфраструктури. Для багатьох сільських громад реалізація масштабних інфраструктурних проєктів є складною через обмежені фінансові ресурси.

Паралельно загострюється кадрова проблема. Органи місцевого самоврядування дедалі частіше стикаються з нестачею кваліфікованих фахівців у сфері фінансів, земельних відносин, стратегічного планування, архітектури та проєктного менеджменту. Особливо відчутною є проблема у невеликих громадах, які не можуть забезпечити конкурентний рівень оплати праці.

У сфері освіти та охорони здоров'я спостерігається дефіцит педагогічних і медичних кадрів, що особливо характерно для віддалених сільських територій.

Початок повномасштабної війни у 2022 році став новим викликом для функціонування територіальних громад Тернопільської області. Хоча регіон не належить до територій активних бойових дій, війна істотно вплинула на всі сфери життєдіяльності громад.

Насамперед зросло навантаження на соціальну сферу у зв'язку з прийомом внутрішньо переміщених осіб. Громади були змушені забезпечувати житлом, соціальними послугами, освітніми та медичними сервісами значну кількість переселенців.

Додатковим викликом стало скорочення трудових ресурсів через мобілізаційні процеси. Втрата частини економічно активного населення вплинула на функціонування місцевих підприємств, установ та організацій.

Суттєво змінилися й бюджетні пріоритети громад. Частина ресурсів була переорієнтована на підтримку обороноздатності держави, допомогу військовослужбовцям та реалізацію заходів цивільного захисту.

Разом із тим війна стимулювала розвиток міжмуніципальної співпраці, волонтерського руху та громадянської активності населення. Багато громад продемонстрували високий рівень організаційної спроможності та здатність швидко адаптуватися до нових умов функціонування.

Рис. 3.2. Сукупний вплив основних викликів на функціонування громад Тернопільської області

Функціонування територіальних громад Тернопільської області відбувається в умовах поєднання довгострокових структурних проблем та нових викликів, пов'язаних із воєнним станом. Найбільший вплив на перспективи розвитку громад мають демографічне скорочення населення, трудова міграція, нерівномірність соціально-економічного розвитку та кадровий дефіцит. Подолання цих проблем потребує комплексної регіональної політики, спрямованої на зміцнення фінансової спроможності громад, підтримку людського капіталу та забезпечення збалансованого просторового розвитку Тернопільської області.

Висновки до розділу 3

Реформа децентралізації стала важливим чинником трансформації соціально-економічного розвитку територіальних громад Тернопільської області та суттєво вплинула на просторову організацію системи управління територіями. У результаті передачі повноважень і фінансових ресурсів на місцевий рівень громади отримали ширші можливості для самостійного планування розвитку, реалізації інфраструктурних проєктів та модернізації соціальної сфери.

Встановлено, що найбільш позитивні результати реформи проявилися у зростанні фінансової спроможності громад, покращенні якості адміністративних послуг та розвитку місцевої інфраструктури. Важливим досягненням стало формування мережі центрів надання адміністративних послуг, розширення можливостей доступу населення до освітніх і медичних закладів, а також посилення ролі центрів територіальних громад як локальних осередків розвитку.

Разом із тим дослідження показало наявність суттєвих просторових відмінностей між громадами області. Найвищі показники соціально-економічного розвитку характерні для Тернопільської, Байковецької, Великобerezовицької, Чортківської та Кременецької громад, тоді як окремі периферійні території продовжують відчувати негативний вплив демографічного скорочення населення, трудової міграції та обмеженої інвестиційної активності.

Визначено, що основними викликами подальшого розвитку громад залишаються старіння населення, відтік молоді та кваліфікованих кадрів, нерівномірність бюджетної спроможності, потреба в модернізації інженерної інфраструктури та дефіцит професійних управлінських кадрів. Додатковим фактором впливу стали наслідки воєнного стану, які зумовили зміну бюджетних пріоритетів, посилення навантаження на соціальну сферу та необхідність адаптації громад до нових умов функціонування. Загалом

децентралізація створила передумови для підвищення ефективності місцевого самоврядування, однак подальший розвиток громад потребує цілеспрямованої політики щодо зменшення територіальних диспропорцій та зміцнення людського потенціалу області.

Висновки

У бакалаврській роботі досліджено особливості трансформації адміністративно-територіального устрою Тернопільської області в контексті реформи децентралізації та її вплив на розвиток територіальних громад. Проведене дослідження дозволило встановити закономірності формування сучасної системи територіального управління, оцінити результати адміністративно-територіальних перетворень і визначити основні проблеми функціонування громад на сучасному етапі.

Узагальнення теоретико-методичних підходів до вивчення адміністративно-територіального устрою показало, що він виступає однією з базових складових територіальної організації держави, забезпечуючи просторову основу для функціонування органів влади, надання послуг населенню та реалізації регіональної політики. Встановлено, що реформа децентралізації в Україні була спрямована на підвищення ефективності місцевого самоврядування шляхом формування спроможних територіальних громад, передачі їм фінансових ресурсів і розширення управлінських повноважень. Доведено, що оцінювання результатів адміністративно-територіальних перетворень доцільно здійснювати з урахуванням демографічних, фінансових, інфраструктурних та просторових показників розвитку територій.

Дослідження трансформації адміністративно-територіального устрою Тернопільської області засвідчило, що до початку реформи область характеризувалася надмірною фрагментацією системи місцевого самоврядування. Станом на 2019 рік на її території функціонувало 17 районів та понад 600 місцевих рад, значна частина яких мала обмежені фінансові можливості для виконання власних повноважень. Встановлено суттєві територіальні диспропорції соціально-економічного розвитку між центральними та периферійними районами області, що посилювалися

демографічним скороченням населення, міграційними втратами та нерівномірністю розвитку соціальної інфраструктури.

З'ясовано, що одним із ключових результатів реформи стало формування в області 55 територіальних громад, які перебрали на себе основні функції місцевого розвитку та забезпечення населення адміністративними і соціальними послугами. Особливістю Тернопільської області стало те, що більшість центрів громад сформувалася на базі колишніх районних центрів, що дозволило зберегти історично сформовану систему розселення та мережу об'єктів соціальної інфраструктури. Водночас реформування районного поділу призвело до скорочення кількості районів із 17 до 3 — Тернопільського, Чортківського та Кременецького, що забезпечило оптимізацію субрегіонального рівня управління та адаптацію його до нової системи місцевого самоврядування.

У процесі дослідження встановлено, що децентралізація позитивно вплинула на соціально-економічний розвиток громад області. Найбільш помітними результатами стали зміцнення фінансової спроможності місцевих бюджетів, активізація інвестиційної діяльності, реалізація інфраструктурних проєктів та розширення можливостей стратегічного планування розвитку територій. Важливим наслідком реформи стало формування розгалуженої мережі центрів надання адміністративних послуг, модернізація освітньої та медичної інфраструктури, а також підвищення доступності адміністративних сервісів для населення.

Разом із позитивними результатами виявлено суттєві просторові відмінності у рівнях розвитку територіальних громад. Найвищі показники соціально-економічного розвитку характерні для Тернопільської, Байковецької, Великоберезовицької, Чортківської та Кременецької громад, які концентрують значну частину економічного потенціалу області. Натомість окремі периферійні громади Кременецького та Чортківського районів продовжують стикатися з проблемами демографічного скорочення населення, обмеженості фінансових

ресурсів, недостатньої інвестиційної активності та нижчої транспортної доступності.

Встановлено, що найбільшими викликами сучасного розвитку територіальних громад Тернопільської області залишаються депопуляція, старіння населення, трудова міграція молоді та кваліфікованих кадрів, нерівномірність бюджетної спроможності громад, зношеність інженерної інфраструктури та кадровий дефіцит в органах місцевого самоврядування. Додатковий вплив на функціонування громад справляють наслідки воєнного стану, які проявляються у зміні бюджетних пріоритетів, мобілізації трудових ресурсів та зростанні навантаження на соціальну сферу.

Отже, реформа децентралізації стала визначальним чинником трансформації адміністративно-територіального устрою Тернопільської області та створила передумови для підвищення ефективності місцевого самоврядування. Водночас забезпечення сталого розвитку територіальних громад потребує подальшого зміцнення їх фінансової спроможності, модернізації інфраструктури, розвитку людського капіталу та реалізації заходів, спрямованих на зменшення просторових диспропорцій між окремими територіями області.

Список використаних джерел

1. Адміністративно-територіальний устрій країн Європейського Союзу : навч. посіб. / за заг. ред. Ю.В. Ковбасюка, М.К. Орлатого. К. : НАДУ, 2015. 628 с.
2. Адміністративно-територіальний устрій України. Історія. Сучасність. Перспективи / В. С. Куйбіда, В. П. Павленко, В. А. Яцюк та ін. Київ, 2009. 618 с.
3. Адміністративно-територіальний устрій України: методологічні основи та практика реформування / наук. ред. В. С. Кравців. Львів: ДУ «Інститут регіональних досліджень імені М. І. Долішнього НАН України», 2016. 264 с.
4. Атлас адміністративно-територіального устрою України/ [За заг. ред. Остапенка П.] /видання друге, доповнене; Проєкт «Підтримка належного врядування в місцевих громадах як складової реформи децентралізації» Координатора проєктів ОБСЄ в Україні, Міністерство розвитку громад та територій України, Товариство дослідників України. Київ. 2021. 441 с.
5. Верменич Я. В., Андрощук О. В. Зміни адміністративно-територіального устрою України ХХ–ХХІ ст. Київ: Інститут історії України НАН України, 2014. 182 с.
6. Дністрянський М. С. Адміністративно-територіальний устрій України: політико-географічні проблеми функціонування та можливості оптимізації. Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки. Географічні науки. 2013. № 6. С. 138–143.
7. Дністрянський М.С. Геополітика: Навчальний посібник. Львів: ЛНУ імені Івана Франка, 2011. 436 с.
8. Дністрянський М.С. Геополітичні доктрини і підходи: критичний аналіз методології. Монографія. Львів: Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2003. – 114 с.
9. Дністрянський М.С. Політична географія та геополітика України. Навчальний посібник. Тернопіль: Навчальна книга – Богдан, 2010. 344 с.
10. Дністрянський М.С. Політична географія України: навчальний посібник. Львів: ЛНУ Імені Івана Франка, 2014 348 с.
11. Дністрянський М.С. Україна в політико-географічному вимірі. Львів, 2000. 310 с.
12. Головатий М.Ф. Соціологія політики: Навч посіб. для студ. вищ. навч. закл. К.: МАУП, 2003. 504 с.
13. Книш М.М. Політико-географічна глобалістика: навч. посібник / М.М. Книш, Л.І. Котик. Львів: ЛНУ ім. І. Франка, 2014. – 484 с.

14. Кузишин А.В., Поплавська І.В., Задворний С.І., Пушкар Б.Т., Горошко А.А. Особливості просторової диференціації територіальних громад: приклад Тернопільської області. Слобожанський науковий вісник. Серія: Природничі науки. 2024. Випуск 1, С. 97-104.
15. Політична географія і геополітика: Навч. посібник / Б.П. Яценко, В.І. Стафійчук, Ю.С. Брайчевський та ін.; за ред. Б.П. Яценка. – К.: Либідь, 2007. – 255 с.
16. Політична історія України: Посібник для студентів вищих навчальних закладів / За ред. В.І. Танцюри. – К.: Видавничий центр «Академія», 2001. – 448 с.
17. Стафійчук В.І. Політична географія світу. Навчальний посібник. Херсон: Олді-плюс, 2016. – 308 с.
18. Сторонянська І. З., Беновська Л. Я., Патицька Х. О. Територіальні громади в умовах децентралізації: ризики та механізми розвитку. Львів : ІРД НАН України, 2020. С. 9–25.
19. Топчієв О.Г. Основи суспільної географії: Навчальний посібник Одеса: Астропринт, 2001. 560 с.
20. Топчієв О.Г. Основи суспільної географії: підручник для студ. географ. спеціальностей вищих навчальних закладів. Одеса: Астропринт, 2009. – 544 с.
21. 5. Третяк А.М. Територіально-просторове планування: базові засади теорії, методології, практики: монографія / А.М. Третяк, В.М. Третяк, Т.М. Прядка; Н.А. Третяк, [за заг. ред. А.М. Третяка]. Біла Церква: «ТОВ «Білоцерківдрук», 2021. 142 с.
22. Трохимчук С.В., Федунь О.В. Політична географія світу: Навч. посіб. 2-ге вид., переробл. і доп. К: Знання, 2007. 422 с.
23. Фергюсон Н. Площі та мережі. Соціальні зв'язки від масонів до фейсбуку / пер. з англ. Катерина Диса. К. : Наш формат, 2018. 552 с.
24. Формування і розвиток мережі поселень України (картографічний аналіз) / Л.Г. Руденко, А.І. Бочковська, М.М. Вишня та ін. За редакцією Л.Г. Руденка. К.: Ін-т географії НАН України, 2023. 160 с. іл., табл.
25. Ципенда М.М. Суверенні держави світу: суспільно-географічний довідник. М.М. Ципенда. Чернівці: Чернівець. Нац. ун-т ім. Ю. Федьковича, 2019. 226 с.
26. Шаблій О.І. Основи загальної суспільної географії. Підручник. Львів: Видавничий центр ЛНУ ім. Івана Франка, 2003. 444 с.
27. Шаблій О.І. Основи суспільної географії / О.І. Шаблій. 2-ге видання. Львів: ЛНУ імені Івана Франка, 2012. 296 с.

28. Шаблій О.І. Суспільна географія: теорія, історія, українознавчі студії. Львів: Львівський національний університет імені Івана Франка, 2001. 744 с.
29. Christaller W. Central Places in Southern Germany. Englewood Cliffs : Prentice Hall, 1966. P. 63–79.
30. Dolnicki B. Local Government in Poland. Warsaw, 2018. P. 31–35.
31. Friedmann J. Regional Development Policy: A Case Study of Venezuela. Cambridge : MIT Press, 1966. P. 41–48.
32. European Commission. My Region, My Europe, Our Future. Seventh Report on Economic, Social and Territorial Cohesion. Brussels, 2017. P. 20–28.
33. European Spatial Development Perspective (ESDP). Potsdam, 1999. P. 19–23
34. Faludi A. The Poverty of Territorialism: A Neo-Medieval View of Europe and European Planning. Cheltenham : Edward Elgar Publishing, 2018. P. 7–15.
35. Geurs K., van Wee B. Accessibility evaluation of land-use and transport strategies: review and research directions. Journal of Transport Geography. 2004. Vol. 12. No. 2. P. 127–140.
36. OECD. Rural Well-being: Geography of Opportunities. Paris : OECD Publishing, 2020. P. 18–41.
37. Rodrigue J.-P., Comtois C., Slack B. The Geography of Transport Systems. 5th ed. New York : Routledge, 2020. P. 289–296.
38. Wollmann H. Public and Social Services in Europe. London, 2014. P. 52–58.